

Normen en waarden: een onderzoek naar generatie verschillen

**WIE
ZEGT
WAT
HOORT**

Loesje

Postbus 1045
6801 BA Arnhem
www.loesje.nl

**BEATRIX IS NU AL
DOODNERVEUS
DAT ZE
DE TROONREDE
MOET GAAN RAPPEN**

Loesje

Postbus 1045 6801 BA Arnhem www.loesje.nl

Maaike van der Vleuten
Cultuur en Maatschappij; maatschappijleer
Sint-Maartenscollege; V6C
Maastricht
Drs. H.M.J. Francort
27 - 02 - 2007

Inhoudsopgave

Dankwoord	4
Inleiding	5
1.1 Definitie normen en waarden	5
1.2 De opmars van normen en waarden	6
1.3 Veelheid van normen en waarden	8
1.4 Probleemstelling	9
1.5 Waar rekening mee houden bij waarden en normen?	9
1.6 Waar komen normen en waarden vandaan?	11
1.7 Mijn onderzoekswaarden	13
1.8 Hypothese	14
Hoofdstuk 2: Onderzoeksopzet	17
2.1 Beschrijving van het onderzoek	17
2.2 De respondenten	17
2.3 Enquête	18
2.4 Statistische analyse	19
Hoofdstuk 3: Resultaten	20
3.1 Beschrijvende statistieken	20
3.2 Resultaten per variabelen	20
3.2.1 Totaal	20
3.2.2 Waarden en normen in het algemeen	20
3.2.3 Fundamentalisme	21
3.2.4 Religie	21
3.2.5 Rechtvaardigheid	21
3.2.6 Vrijheid van meningsuiting	21
Hoofdstuk 4: Discussie	
4.1 Discussie per variabele	22
4.1.1 Totaal	22
4.1.2 Waarden en normen in het algemeen	22

4.1.3 Fundamentalisme	23
4.1.4 Religie	23
4.1.5 Rechtvaardigheid	24
4.1.6 Vrijheid van meningsuiting	24
4.2 Algemene conclusie	25
4.3 Tekortkomingen	26
4.4 Advies voor vervolgonderzoek	27
Samenvatting	28
Nawoord	28
Literatuurlijst	29
Bijlagen:	29
Bijlage 1: Logboek	39
Bijlage 2: Plan van aanpak	29
Bijlage 3: Vragenlijst/enquête	31
Bijlage 4: Resultaten afzonderlijke vragen	35

Dankwoord

Dit werkstuk was niet mogelijk geweest zonder een bepaald aantal mensen. Ten eerste ben ik al mijn respondenten enorm dankbaar dat ze de tijd wilden nemen om de enquête in te vullen. Een speciale dank voor mijn vader, Cees van der Vleuten, die voor mij de variantieanalyse heeft uitgevoerd. Zonder hem en zijn technische vaardigheden met het programma SPSS, was dit werkstuk niet wat het nu is.

Ook een dankwoord voor een bepaald aantal mensen die speciaal voor mij op zoek zijn geweest naar de voor mij moeilijk bereikbare doelgroep, waaronder Tilly Souren en Thèrèse en Simon Aniba.

Inleiding

Waarden en normen zorgen tegenwoordig voor een hevige discussie in de Nederlandse samenleving en in de wereld. Dat is de onmiddellijke reden voor dit onderzoek. Waarden en normen zijn een belangrijk fundament voor onze samenleving. Maar ze zijn niet voor iedereen hetzelfde en veroorzaken vaak conflicten. De laatste tijd vinden er in Nederland bijvoorbeeld bepaalde religieuze waardenconflicten plaats. Sommigen willen bijvoorbeeld geen hoofddoekjes of burqa's in Nederland. Dit kan naast een verhitte discussie zelfs leiden tot geweld. Sommige mensen vinden het dus blijkbaar zo belangrijk om bepaalde waarden na te streven, dat ze er andere waarden en normen voor overtreden. Deze conflicten in de samenleving vinden op verschillende niveaus plaats, autochtonen en allochtonen, arme mensen en rijke mensen, maar ook tussen generaties. Vroeger heerste er een heel ander klimaat. De jeugd denkt anders over bepaalde zaken. Denk maar eens aan iets heel simpels als "u" zeggen tegen bepaalde, vaak oudere mensen. Vroeger zeiden de kinderen tegen hun ouders "u", nu doet vrijwel niemand dit meer. Of denk aan de muziek video clips van de jeugd. Sommige mensen vinden het absoluut niet kunnen dat daar schaars geklede vrouwen "sexy" staan te dansen. Dit heeft alles te maken met bepaalde waarden en normen. Ik wil gaan onderzoeken of verschillende generaties belangrijke kernwaarden en normen zo anders vinden, dat het fricties kan opleveren.

Het generatieverschil onderzoeken leek mij wel interessant omdat dat vaker op de achtergrond wordt gezet. We hebben het steeds meer over verschillende culturen die botsen, of verschillende religies. Maar het generatieverschil kan ook een belangrijk verschil vormen. Voordat ik dit nader ga uitleggen ga ik eerst even uitleggen waar we eigenlijk over spreken. Wat zijn waarden en normen nu eigenlijk?

Waarom is de discussie de laatste jaren feller geworden?

De veelheid van normen en waarden en de problemen die daarmee gepaard gaan worden door mijn algemene probleemstelling.

1.1 Definitie normen en waarden

Heel kort gezegd zijn waarden algemene, gezamenlijke opvattingen/voorstellingen binnen een maatschappij of groepering die betrekking hebben op hetgeen wat goed, correct en daarom waard om na te streven is. Waarden zijn bijvoorbeeld, rechtvaardigheid, eerlijkheid, respect voor anderen en verantwoordelijkheid voor het milieu.¹ Nog breder geformuleerd zei een onderzoeker ooit in zijn onderzoek "the sources of value" dat waarden "anything good or bad" zijn. Vervolgens somt hij op: wensen en noden; alles wat plezier en pijn geeft; voorkeuren; nut en middelen die doelen helpen te bereiken; integratie; vitaliteit; zelfverwerkelijking; gezondheid; overleven; aanpassing; individuele vrijheid; deugden; idealen en normen. Ze kunnen dus enorm veel vormen aannemen. Waarden hebben ook alles te maken met smaak en voorkeuren. Ze zijn voor iedereen subjectief. Het bestaan van waarden zelf valt niet te ontkennen, maar hun onoverzichtelijke hoeveelheid en onderlinge verhoudingen vormen het moeilijkste gedeelte van een bruikbare waardenleer.²

Waarden vloeien voort uit uitspraken van politici, opvoeders en politieke leiders maar kunnen ook blijken uit de Grondwet en de daaraan gekoppelde wetten.

Normen zijn wetten, regels en gewoonten waarvan men aanneemt en verwacht dat mensen zich eraan houden. Normen zijn meer gedragsregels die voortvloeien uit waarden.

Voorbeelden van normen zijn bijvoorbeeld op tijd zijn, zich aan een afspraak houden, beleefd

¹ Drs. H.M.J. Francort Maatschappijleer, een inleiding, Berg en Terblijt 2004, p. 19.

² Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 42.

zijn enz. Normen ontstaan vanuit gewoontevorming in het maatschappelijk verkeer en vanuit godsdienstige geboden en verboden.³

Normen zijn minder algemeen dan waarden. Ze worden vaak vertaald in concreet gedrag, in concrete omstandigheden. Dit gedragselement is een basiselement in alle omschrijvingen van normen.⁴ Normen en regels worden vaak als synoniem gebruikt. Normen en regels zijn verplichtend ten opzichte van het gedrag, terwijl waarden door hun ruime uitleg slechts in morele zin verplichtend zijn. Normen worden ondersteund door gevoelens van ongemak, verwarring, schuld, en schaamte als men een bepaalde norm overtreedt.⁵

1.2 De discussie over normen en waarden is in opmars in de politiek

Op 16 mei 2002 vindt in Nederland een politieke aardverschuiving plaats. In een klap is de LPF van Pim Fortuyn met 26 zetels de tweede partij van Nederland. Het succes van Pim Fortuyn toont aan dat de kiezers zich niet meer vertegenwoordigd voelen door de “oude politiek”. Mensen vonden dit goed want eindelijk durfde iemand te zeggen wat vele dachten. Over buitenlanders, onaangepaste allochtonen, verloedering, criminaliteit en de zelfgenoegzaamheid van de “Haagse kaasstolp”. Het fortuynisme met een heel hoog normen en waarden gehalte, raakt een gevoelige snaar.⁶ Dan mag Jan Peter Balkenende 22 juli 2002 als voorman van de grootste partij leiding geven aan de nieuwe coalitie CDA, VVD, LPF. LPF-minister Herman Heinsbroek laat er geen gras over groeien en zet de normen en waarden meteen hoog op de agenda. In een notitie aan de ministerraad lanceert hij het idee om het Nederlandse volk “de spelregels” eens uit te leggen:

*“Er zal dus bij onze landgenoten een mentaliteitsverandering tot stand moeten worden gebracht waarbij ik vooral denk aan intensiever campagnes in de pers, op de radio, de bioscoop maar vooral de televisie. Dat kan goed, bestrekkelijk snel en effectief, elk “product” is verkoopbaar, het is maar hoe je het verpakt.”*⁷

Hij stelde dingen aan de kaak zoals respect voor ouders, leraren en huisarts (leraren bijvoorbeeld terug in het pak, autoriteit uitstralen). Maar ook intergratie en zwartwerken in de WAO werden genoemd. Ook collega minister Nawijn levert een bijdrage door zich uit te spreken over de tweede kamer (“een groot ritueel waar ze je niet eens laten uitspreken”) en het opbrengen van het herinvoeren van de doodstraf.

”Fatsoen moet je doen” is een bekende LPF-uitspraak die alles met verschillende waarden en normen te maken heeft. Maar toch houdt het kabinet, vanwege de ruziënde ministers, het maar 87 dagen uit.⁸

Na deze politieke en maatschappelijke oproer in 2002 vallen politici over elkaar heen en zeggen dat het anders moet. Weg met de “oude politiek”. Er moeten naar “de mensen in het land” geluisterd worden en het is tijd voor een frisse wind en de ramen moeten open.

Problemen moeten aangekaart worden, bij de naam genoemd worden en de achterkamertjespolitiek moet verdwijnen. Maar bij de formatie van het nieuwe kabinet gaat het alweer verkeerd. Iedereen is het er wel over eens dat de kiezer had gekozen voor een centrumlinkse coalitie. Maar CDA en PvdA slagen er niet in om de formatie tot een goed einde te brengen. Er zou een “gebrek aan chemie” zijn en op 27 mei 2003 wordt het tweede kabinet Balkenende (CDA, VVD, D66) geïnstalleerd.

³ Drs. H.M.J. Francort Maatschappijleer, een inleiding, Berg en Terblijft 2004, p. 19.

⁴ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 58.

⁵ A.w., p 59.

⁶ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 14

⁷ Citaat van Herman Heinsbroek, Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 15.

⁸ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 15.

In het regeerakkoord van 2003 staat: “Respect en fatsoen zijn niet zelden ver te zoeken. Er moet meer energie gestoken worden in de overdracht van normen en waarden” Want alleen dan is er zicht op een “samenleving die wordt gekenmerkt door respect en tolerantie”⁹

In het eerste termijn van Balkenende werd een commissie ingesteld die ging uitzoeken wat waarden en normen nou eigenlijk zijn en wie er voor verantwoordelijk is. De wetenschappers die door Balkenende benaderd worden, staan niet te trappelen van enthousiasme.

Kees Schuyt van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: “Als Balkenende zegt dat er een gebrek aan consensus is over normen en waarden, dan vind ik dat niet zo zinvol. We hebben in dit land altijd met waardenconflicten kunnen leven.”

Paul Snabel van het Sociaal Cultureel Planbureau: het is overal hetzelfde: gebrek aan toezicht, gebrek aan controle, gebrek aan onderhoud. Als de overheid het niet doet, moeten de burgers dan optreden? Die kijken wel uit.”

Hans Adriaans, voorzitter van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling: “ik zie niets in dat gepedagogiseer en gepsychologiseer. Alsof de Nederlanders hun kinderen niet goed opvoeden! Ik vind dat een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid bij de overheid ligt. De arrangementen van de overheid maken dat de samenleving te grootschalig en abstract wordt ingericht. De scholen zijn te groot, de ziekenhuizen en de universiteiten te massaal. Dat geeft anonimiteit en gebrek aan betrokkenheid”¹⁰

Het CDA zorgt voor een brede maatschappelijke discussie met het oprichten van de site www.waardenennormen.nl. waarop mensen kunnen reageren op verschillende stellingen (“intergratie vereist inspanning van twee kanten” en “herstel van maatschappelijke verbanden is belangrijk voor de herleving van waarden en normen”)¹¹

Dan op 12 februari 2004 gaat www.zestienmiljoenmensen.nl de lucht in. Een site met informatie over maatschappelijke projecten, informatie over gedenk- en feestdagen en over de manier waarop het kabinet maatschappelijk problemen wil aanpakken. Ook kan er weer op stellingen gereageerd worden en er is een discussieforum. Het waarden en normen debat wordt dus steeds actueler.¹²

Begin november 2002 verzoekt de regering de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WWR) advies uit te brengen voer het gewenste beleid met betrekking tot normen en waarden. Er kwam toen in december 2003 in het rapport “waarden en normen en de last van gedrag” waarin stond dat de overheid op het gebied van normen en waarden terughoudend moet zijn. Wel moet de overheid zorgen voor een consequent rechtshandhaving en de in Nederland bestaande normen en waarden respecteren en goed begeleiden. Er lag een nadruk op het feit dat we niet onze Nederlandse waarden en normen moesten propageren en blijven hameren op cultuurverschillen, want dit leidt tot stigmatisering en isolement i.p.v integratie.¹³

Hierna zijn de normen en waarden discussies nog vele malen hoog opgelopen. Tijdens Balkenende 2 waren er felle discussies over de oorlog in Irak, WAO, intergratie en de

⁹ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 16.

¹⁰ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 17.

¹¹ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 18.

¹² Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 19.

¹³ Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004, p. 20.

Europese grondwet.

Ook felle discussie over de spotsprenten uit Denemarken van de profeet Mohammed was een bron van tegengestelde waarden en normen. Mohammed mag volgens het islamitische geloof niet worden afgebeeld. Het toch bespotten van Mohammed was zeer respectloos ten aanzien van het islamitisch geloof. Maar de rellen die erna uitbraken, waren die rechtvaardig? Ieder heeft hierover zijn eigen mening, maar wederom was er een groot conflict tussen verschillende waarden en normen.

En recent liepen de discussies over een generaal pardon en integratie weer hoog op. Wel of geen generaal pardon was een hevige discussie die met veel bloed zweet en tranen is gevoerd. Maar deze beslissingen zijn van nationaal belang.

Het opkomstpercentage bij verkiezingen en de verschuiving naar een centrum links kabinet zegt ook iets over de ontevredenheid die er in de Nederlandse samenleving heerst op bepaalde gebieden. De discussies over waarden en normen zijn heden ten dagen gewoonweg niet meer uit de maatschappij weg te denken.¹⁴ De laatste tijd ontstaat er ook meer verwarring onder de mensen vanwege het pluriforme denken onder de politici, maar ook onder de burgers en zelfs tussen generaties. Er zijn erg veel normen en waarden, mensen weten vaak niet meer waar ze aan toe zijn.

1.3 Veelheid van normen en waarden en de problemen die daarmee gepaard gaan

Er zijn enorm veel verschillende waarden. Rechtvaardigheid, naastenliefde, barmhartigheid, altruïsme, verkeersveiligheid, gematigdheid, leefbaarheid, betrokkenheid, respect voor anderen, verantwoordelijkheid voor het milieu en zo kan ik nog wel even doorgaan. Daarbij komt ook dat waarden op zoveel verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden.

Waarden zijn bijvoorbeeld altijd ingepast in een bepaalde levensvisie. Daarom is er ook sprake van een bepaalde keuze van de waarden die men wil nastreven. Persoonlijke ontwikkeling bestaat eruit dat men bepaalde waarden nastreeft en probeert na te leven en andere waarden juist niet verkiest. Omdat onze persoonlijke keuze in de moderne samenleving erg uiteenloopt, ontstaat er een grote pluriformiteit en zijn fricties tussen verschillende waarden een onvermijdelijk iets.¹⁵

Uit verschillende waarden kunnen ook compleet verschillende normen worden afgeleid. Uit dezelfde waarden kunnen zelfs vaak tegenstrijdige normen worden afgeleid. Als men bijvoorbeeld kijkt naar de abstracte waarde eerbied voor het leven, dan zal over het algemeen niemand daar tegenin gaan. Maar moet deze basiswaarde niet wijken als het bijvoorbeeld gaat om de bestrijding van een terroristische aanslag, waarbij veel onschuldige slachtoffers kunnen vallen?¹⁶

1.4 Probleemstelling

¹⁴ Wikipedia → http://nl.wikipedia.org/wiki/Jan_Peter_Balkenende#Balkenende_III

¹⁵ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 45.

¹⁶ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 49.

Blijkbaar staan dus bepaalde groepen tegenover elkaar op het gebied van waarden en normen. Maar er zijn zo ontzettend veel waarden en normen dat ik deze onmogelijk allemaal kan gaan onderzoeken. Vandaar dat ik 5 kernwaarden en normen eruit ga nemen en die ga ontleden tot een aantal belangrijke en betwistbare punten. Met deze waarden en normen ga ik onderzoeken of bepaalde algemeen geldende waarden en normen van de hedendaagse Nederlandse samenleving gebonden zijn en in principe voor conflicten kunnen zorgen. Hier wil ik het over hebben omdat over het generatieverschil niet echt heel veel informatie te vinden was. Ik heb wel wat gevonden maar niet echt boeiende informatie. Ik wil graag zelf onderzoeken of ik er iets uit kan halen wat echt uniek is en iets anders onderzoeken dan de gangbare zaken zoals “autochtoon – allochtoon” “arm – rijk”. Waarbij ik bij het eerstgenoemde zelfs exorbitant veel informatie vond.

Nou zijn die normen en waarden niet zomaar te kiezen. Zoals net al genoemd zijn waarden en normen zeer divers. Eerst wil ik nog wat verdieping in normen en waarden geven en vertellen waar men rekening mee moet houden bij normen en waarden en waar normen en waarden in de hedendaagse samenleving eigenlijk vandaan komen. Vervolgens motiveer ik welke kernwaarden ik heb gekozen voor mijn onderzoek, gevolgd door mijn hypothese, wat ik verwacht dat uit mijn onderzoek gaat komen.

1.5 Waar rekening mee houden bij waarden en normen?

Bij een leuze van bepaalde waarden vind ik een mooi begrip “Waarden weerspiegelen zich in het rechtvaardigen voor gedragingen.” Uit waarden kunnen geen specifiek gedrag worden afgeleid, maar uit het vertoonde gedrag kunnen wel bepaalde waarden worden afgeleid.¹⁷ Bestudering van waarden kan nooit los gezien worden van de bestudering van gedragingen.

Er is dus een duidelijk probleem tussen de veelheid van waarden, en de abstractie van waarden.¹⁸

5 problemen bij waarden:

1. Er moet een duidelijk verschil gemaakt worden tussen personen (of groepen) voor wie de waarden gelden.
Wiens waarden precies? Beroepswaarden (van een advocaat bijvoorbeeld) of waarden van organisaties enz.
2. We moeten ook kijken naar de inhoud van de waarden die men koestert. Welke waarden worden gewaardeerd en welke noden, wensen, behoeften, verlangens, en belangen worden door waarden vervuld? Dit kunnen economische, politieke, esthetische, religieuze, morele, sociale, professionele, sentimentele, wetenschappelijke intellectuele enz zijn. Deze staan dan ook in een bepaalde hiërarchie.
3. Ook speelt de factor “wie zijn begunstigde personen die van de waarden profijt trekken” een rol. Er zijn egoïstische en altruïstische waarden bijvoorbeeld.¹⁹
4. Vervolgens is er ook nog een onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke waarden. Extrinsieke waarden verwijzen naar andere waarden of zijn een wenselijk middel in het bereiken van een andere waarde. Het gaat steeds om doel-middelrelaties, vandaar dat ze ook wel instrumentele waarden worden genoemd. Gulheid verwijst bijvoorbeeld naar geluk van en voor anderen. Intrinsieke waarden (of niet instrumentele waarden) verwijzen naar zichzelf. Ze zijn een doel op zich, bijvoorbeeld rechtvaardigheid, moraliteit, blijheid enz. Deze intrinsieke waarden botsen vaak met extrinsieke, zoals rechtvaardigheid en moraliteit (intrinsiek) met welvaart (extrinsiek).

¹⁷ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 44.

¹⁸ A.w., p. 45.

¹⁹ A.w., p. 47.

5. Als laatste moet er bij waarden rekening gehouden worden met welke termijn een waarde betrekking heeft. Korte termijn (jaarlijkse winst) en lange termijn (continuïteit van het bedrijf).²⁰

Uit deze punten blijkt hoe algemeen de formuleringen van waarden wel niet kunnen zijn. Ze zijn vaak abstract geformuleerd, zoals eerbied voor het leven, rechtvaardigheid, naastenliefde, respect voor de medemens. De verschillen in inhoudsbepaling van die bepaalde waarden is dan ook moeilijk te onderscheiden. Anderzijds leidt die algemeenheid van waarden tot verklaring van de grote onenigheid die herhaaldelijk valt waar te nemen als het gaat om de concrete invulling van de algemene waarden. Waarden zijn moeilijk hiërarchisch te ordenen, hoe weet je welke waarden het belangrijkste zijn. Rechtvaardigheid en gelijkheid zijn waarden waar niet over te twisten valt. Iedereen vindt dat mensen gelijk moeten zijn en rechtvaardig behandeld moeten worden. Maar in welke situatie iets rechtvaardig, gelijk of ongelijk is daar valt wel over te twisten. Dus binnen verschillende waarden zit ook weer een hiërarchische orde.

Om de discussie over waarden te verhelderen heeft Rescher in zijn studie *The Validity of Values* (1993) een implementatieladder ontwikkeld, die via enkele treden afdalt van het niveau van de hoogste waarden naar concrete (morele) beslissingen in concrete situaties. De vijf treden van deze ladder worden allereerst geïllustreerd voor een van de centrale waarden, waarna overeenkomstig ook andere waarden en normen met deze ladder kunnen worden geïdentificeerd:²¹

- Niveau 1: nagestreefde doelwaarde: RESPECT voor de MEDEMENS;
- Niveau 2: verwijzende, instrumentele waarden en beginselen: EERLIJKHEID;
- Niveau 3: normen: niet liegen, de waarheid spreken;
- Niveau 4: gedragsregels: geef geen misleidende informatie bij het afleggen van verklaringen;
- Niveau 5: beslissing over een concrete gedraging: antwoord naar waarheid op deze vraag van mevrouw Jansen

Bij het meten van waarden komt er dus van alles bij kijken. Om iets te weten te komen over de waarden en normen die mensen aanhangen zou je 2 dingen kunnen doen: je kunt mensen er rechtstreeks naar vragen en je kunt hun gedrag observeren en daaruit hun waarden en normen proberen af te leiden. In het algemeen leiden beide wegen niet naar dezelfde bestemming. Het zeg-gedrag van mensen hoeft niet overeen te komen met hun doe-gedrag. Zo geven mensen vaak sociaal wenselijke antwoorden die niet overeenkomen met wat zij werkelijk vinden, laat staan met wat zij doen. Waarden zijn over het algemeen namelijk zo abstract dat er geen eenduidige gedragsregels uit kunnen worden afgeleid. Dit betekent dat verschillende gedragingen overeen kunnen komen met dezelfde waarde en dat identieke gedragingen kunnen voortvloeien uit verschillende waarden. Het is bovendien de vraag of het wel zo erg is als mensen op een vraag naar hun waarden een sociaal wenselijk antwoord geven. Het feit dat iemand een bepaald antwoord sociaal wenselijk acht, betekent immers dat hij of zij van mening is dat de betreffende waarde in de

RECHTVAARDIGHEID
ALS SCHOONMAKERS
BETER VERDIENEN
DAN VERVUILERS

www.loesje.nl
Postbus 1045 6801 BA Arnhem

²⁰ A.w., p. 48.

²¹ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 49.

samenleving belangrijk wordt gevonden en dat men zich daarbij dient aan te sluiten . Als iemand bijvoorbeeld zwarten minderwaardig vindt, maar niettemin zegt dat hij alle mensen, ongeacht hun ras, als gelijkwaardig beschouwt, dan erkent hij daarmee dat gelijkwaardigheid een belangrijke maatschappelijke waarde is. Uiteindelijk is het minder interessant wat mensen werkelijk, diep in hun hart vinden dan hoe zij zich publiekelijk uiten en gedragen.²²

Bij het meten van *normen* is de spanning tussen zeg-gedrag en doe-gedrag nog problematischer. Als iemand zegt zich aan een bepaalde norm te houden, terwijl zijn gedrag daarmee in strijd is, dan heeft die norm blijkbaar geen betekenis voor hem. Wie zegt belastingontduiking af te wijzen, maar niettemin ieder jaar een valse belastingaangifte doet, laat daarmee zien dat hij die bepaalde norm niet onderschrijft.²³ Normen/gedragingen zijn wel makkelijker te meten dan waarden, simpelweg omdat iemands gedrag en de daarmee samenhangende norm makkelijker is te achterhalen. Het grote probleem is wederom dat mensen vaak sociaal wenselijke antwoorden geven.

1.6 Waar komen waarden en normen vandaan?

Universele waarden

Universele waarden, zoals geluk, vrede, veiligheid en respect, komen vaak voort uit fatsoen. Fatsoen is gebaseerd op bepaalde redelijke universele waarden, namelijk tolerantie, zelfbeheersing, inleveringvermogen, respect voor anderen. Niet alleen aan jezelf denken maar ook aan anderen.²⁴

In 1948 hebben de Verenigde Naties een aantal belangrijke waarden en daaraan afgeleide normen opgesteld in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Deze waarden en normen zijn in 1966 uitgewerkt in 2 verdragen.

- Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten.
- Internationaal Statuut van de Rechten van de Mens; veel van dit statuut komt terug in de Nederlandse grondwet (onderwijs, gezondheidszorg, vrijheid van meningsuiting enzovoort)²⁵

Nederlandse waarden en normen.

Wij hebben in Nederland een pluriforme en multiculturele samenleving. Ook zonder de allochtonen zijn wij nog steeds pluriforme en multicultureel. Cultuur gaat niet alleen over je etnische achtergrond en je huidskleur maar ook over je geloof en levensovertuiging, het soort mensen waar je mee omgaat, je werk, je vrijetijdsbesteding en over “hoe je in het leven staat”.²⁶

Maar we hebben een bepaald aantal waarden en normen waar iedereen zich aan moet houden ongeacht al deze factoren. Die staan in onze grondwet. De belangrijkste waarden in onze grondwet zijn:

1. De democratische rechtsstaat; de grondwet is de basis van onze parlementaire democratie. In de grondwet staat hoe deze is ingericht en wat de functies zijn van het parlement, staatshoofd en de regering.
2. Gelijke behandeling
3. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
4. Vrijheid van vereniging en vergadering
5. Vrijheid van meningsuiting

²² Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 70.

²³ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 70.

²⁴ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 29.

²⁵ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 25.

²⁶ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 26

6. Bescherming van de persoonlijke levenssfeer
7. Werkgelegenheid en bestaanszekerheid
8. Leefbaarheid
9. Rechtsbescherming²⁷

Religieuze waarden

Als je kijkt naar alle religies op de wereld kan met tot de conclusie komen dat er, naast een erkenning van een hogere macht, een aantal belangrijke kernwaarden worden gedeeld. Zoals altruïsme, barmhartigheid, naastenliefde, gematigdheid en rechtvaardigheid²⁸. Maar de interpretatie van die waarden is in elke religie anders. Volgens vele gelovigen vormen de 10 geboden een belangrijke pijler van waarden en normen van de westerse beschaving.

1. Gij zult geen andere goden voor mijn aanzicht hebben.
2. Gij zult u geen gesneden beeld maken, noch enige gestalte van wat boven in de hemel, noch van wat beneden op aarde noch van wat in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen; want Ik, de Here, uw God, ben een naijverig God, die de ongerechtigheid der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde geslacht van hen die Mij haten, en die barmhartigheid doe aan duizenden van hen die Mij liefhebben en mij geboden onderhouden.
3. Gij zult de naam van de Here, uw God, niet ijdel gebruiken, want de here zal niet onschuldig houden wie zijn naam ijdel gebruikt.
4. Gedenk de sabbatdag, dat gij die heiligt; 6 dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen; maar de zevende dag is de sabbat van de Here, uw God; dan zult gij geen werk doen, gij noch uw zoon, noch uw dochter, noch uw dienstknecht, noch uw dienstmaagd, noch uw vee, noch de vreemdeling die in uw steden woont. Want in zes dagen heeft de Here de hemel en de aarde gemaakt, de zee en al wat daarin is, en Hij rustte op de zevende dag; daarom zegende de Here de sabbatdag en heiligde die.²⁹
5. Eer uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land dat de Here, uw God, u geven zal.
6. Gij zult niet stelen
7. Gij zult niet echtbreken
8. Gij zult niet doodslaan
9. Gij zult geen valse getuigenis spreken tegen uw naaste
10. Gij zult niet begeren uws naasten huis; gij zult niet begeren uws naastenvrouw, noch zijn dienstknecht, nog zijn dienstmaagd, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets dat van uw naaste is³⁰

Hierover wordt, mijn inziens, bij verschillende generaties verschillend gedacht. Vroeger was de bijbel en de 10 geboden veel bekender en belangrijker. Men leefde veel meer volgens een bepaald geloof, ging wekelijks naar de kerk, was een verbod op seks voor het huwelijk. Ik wil dus in ieder geval een religieuze waarde eruit liften en er nader op ingaan.

Wat ik net al zei; ik heb heel weinig informatie kunnen vinden over generatieverschillen vandaar dat ik graag het generatieverschil in dit onderzoek wil gaan benadrukken.

1.7 Mijn onderzoekswaarden

²⁷ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 28/29.

²⁸ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 23.

²⁹ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 24

³⁰ a.w., p 25.

Gebleken uit het bovengaande zijn er dus enorm veel waarden en normen. Daarbij zijn normen en waarden ook op verschillende manieren te interpreteren. Ze hebben zeer veel perspectieven en zijn moeilijk definieerbaar. Vandaar dat een heldere keuze noodzakelijk is.

Ik heb 5 aspecten van waarden onderzocht die later mijn onderzoeksvariabelen zullen zijn: Waarden en normen algemeen, fundamentalisme, rechtvaardigheid, religie en vrijheid van meningsuiting. Deze kwamen veel naar voren in mijn literatuur over normen en waarden. Deze waarden worden, aangegeven in het WRR-Rapport, ook beschouwd als zeer belangrijk voor het goed functioneren van onze democratie. Naast het feit dat deze waarden belangrijk gevonden worden, leken mij deze waarden ook goed om een eventueel generatieverschil aan te duiden. Het zijn uiteenlopende waarden, waar men verschillend over kan denken. Maar het belangrijkste is dat er per waarde, mijns inziens, ook verschillend tussen generaties gedacht wordt.

Waarden en normen in het *algemeen* heb ik gekozen omdat ik wil weten of dat in generaties verschilt. De verschillende generaties zijn toch anders opgevoed en leven volgens andere normen en waarden. Zullen de ze botsen met de jeugd? Denken oudere mensen anders over verschillende waarden. De hedendaagse samenleving verandert veel en vaak. Er komen telkens nieuwe waarden en normen bij en telkens veranderen er meer. Kunnen of willen ouderen dit wel bijhouden? Ergeren verschillende generaties zich opvallend anders aan verschillende dingen? Wie hecht er meer waarde aan normen en waarden? De jongeren of de ouderen?

Fundamentalisme is een veel besproken onderwerp in Nederland en vandaar dat ik het de revue wil laten passeren. Veel mensen denken verschillend over fundamentalisten. Ik wil weten of dit denken ook generatie gebonden is. Wie is het meest tolerant ten aanzien van fundamentalisme?

Rechtvaardigheid wordt als een van de belangrijkste waarden van de samenleving gezien. Rechtvaardigheid is een belangrijk fundament voor onze democratie. Alle regels en wetten worden gebaseerd op rechtvaardigheid. Vandaar dat ik onder verschillende generaties wil gaan testen wie er het “luchtigst” denkt over deze belangrijke waarden.

Religie is zonder meer een twistpunt in de Nederlandse samenleving. Ouderen zijn over het algemeen geloviger, jongeren daarentegen weten vaak de inhoud van verschillende religies niet eens. Laat staan dat ze leven volgens de bijbel. Maar zijn we wel tolerant tegenover de mensen die wel een religie hebben? Of die een andere religie hebben? En leven ouderen nog, zoals vroeger, volgens de bijbel?

Vrijheid van meningsuiting is ook zeer belangrijk in de samenleving. Het is ook een fundament voor onze democratie (zie massamedia hoofdstuk 4 ergens). Maar men kan ook te ver gaan. Wat is de grens tussen discriminatie, humor en serieuze kritiek en hoe denken verschillende generaties hierover?

Ik ga met behulp van een enquête, waarin verschillende normen staan van mijn kernwaarden, deze generatieverschillen onderzoeken bij ouderen middelbaren en jongeren.

1.8 Hypothese

Hoofdhypothese: Er zal een generatieverschil zijn ten aanzien normen en waarden. Daarbij de ouderen meer waarde zullen hechten aan normen en waarden dan jongeren en de middelbare zullen er tussen in zitten. Dit is een algemene verwachting die genuanceerd kan worden voor de verschillende gekozen kernwaarden.

Mijn algemene hypothese geldt voor elk van mijn kernwaarden. Toch zal ik mijn hypothese per kernwaarde iets genuanceerder formuleren. Ik zal kort uitleggen, per kernwaarde, waarom ik tot die nuance ben gekomen en uitleggen welke nuance er precies is. Soms zijn de verschillen tussen generaties groter, soms kleiner.

Waarden en normen algemeen: Als men kijkt naar de normen en waarden van de verschillende leeftijdsgroepen en de tijd waarin ze opgegroeid zijn, verwacht ik wel degelijk een verschil tussen leeftijdsgroepen. Jongeren zijn meer individualistisch ingesteld. Ouderen houden zich vast aan wat hun van jongs af aan al met de paplepel is ingegoten. Je moest volgens bepaalde normen en waarden leven (van de kerk bijvoorbeeld) en overtrad je een norm werd je daarop aangekeken. Dingen die nu aanvaardbaar zijn, waren toen groot taboe. Bovendien zal levenservaring ook wel een rol spelen, ouderen hebben meer meegemaakt en hechten zich daarom meer aan (bepaalde) normen en waarden.

Uit het onderzoek van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid is ook gebleken dat jongeren over het algemeen vinden dat onze waarden en normen niet achteruit gaan.

Ouderen zien deze tendens meer en vinden onze normen en waarden wel achteruit gaan.³¹

Hypothese: Er zal een groot generatieverschil zijn. Ouderen hechten meer waarde aan normen en waarden dan jongeren. Middelbaren zitten daar tussenin.

Fundamentalisme: Ik verwacht dat ouderen meer waarde hechten aan waarden en normen en vanuit dat oogpunt gezien kritischer tegenover fundamentalisme staan. Jongeren daarentegen houden zich telkens minder vast aan een geloof of een ideologie en zullen ook minder kritisch tegenover fundamentalisme staan.

Maar vanwege de negatieve beeldvorming over fundamentalisme, en dan vooral via de massamedia, denk ik over het algemeen dat alle generaties fundamentalisme afkeuren.

Ik denk dat de middelbaren ook vanwege hun iets hogere waarden en normenkader fundamentalisme iets strenger afkeuren dan jongeren.

Hypothese: Er zal een generatieverschil zijn waarbij de ouderen fundamentalisme meer zullen afkeuren dan jongeren. De middelbaren zullen daartussenin zitten. Maar over het algemeen zullen alle generaties negatief tegenover fundamentalisme staan.

Religie: Als men kijkt naar de opvoeding/kerkbezoek/lezen van de bijbel/bepaalde bijbelse normen en waarden (geen seks voor het huwelijk enz) zullen ouderen het meeste waarde aan geloof hechten. Vroeger waren ze gewoonweg veel religieuzer. Bidden voor het eten was normaal, 1 keer per week naar de kerk, de rok van een meisje volgens een bepaalde lengte, aparte meisjes- en jongensscholen enz. De middelbaren hebben ook meer religieuze waarden en normen meegekregen dan jongeren, maar weer minder dan ouderen. De jongens/meisjesscholen zijn verdwenen, seks werd meer bespreekbaar enz. Middelbaren zijn opgegroeid in een tijd van ontideologiseren en het loslaten van de kerk.

Jongeren leven vrijwel niet meer volgens een religie. In bepaalde gebieden in Nederland nog wel en natuurlijk is dit voor elk gezin anders, maar over het algemeen zullen jongeren stukken minder waarde hechten aan geloof. Ze vinden meer dat dingen bepaald moeten worden vanuit persoonlijke visie.

Hypothese: Er is een groot verschil tussen verschillende generaties wat betreft religieuze waarden en normen. Ouderen zijn het meest gelovig en hechten de meeste waarde aan geloof. Daarna zullen middelbaren er de meeste waarde aan hechten en vervolgens jongeren.

³¹ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 88.

Rechtvaardigheid: Hierbij speelt levenservaring een grote rol. Mensen die meer meegemaakt hebben denken anders over bepaalde zaken. Het feit dat ouderen meer levenservaring hebben en de meeste van hen bijvoorbeeld nog goed de tweede wereldoorlog herinneren, zullen zij meer tolerant zijn ten aanzien van rechtvaardigheid dan jongeren. Geweld en criminaliteit zullen zij daarentegen strenger afkeuren. Jongeren leven meer individualistisch en denken minder aan de wereld om hen heen. Ze willen graag jong zijn en zoeken de grenzen op. De jongeren generaties blijken minder streng te oordelen over wetsovertreding en minder negatief te oordelen over “zeden en gedrag”, hetgeen in beperkte mate bijgedragen heeft aan minder sterk “normbesef”.³² Dit wordt de jongere generatie ook vaak verweten, dat de jeugd onze samenleving criminelier maakt, en daarmee gepaard de verloedering van de waarden en normen in onze samenleving. Middelbaren zullen daartussenin zitten. Die hebben ook meer levenservaring en zijn meer maatschappelijk betrokken dan jongeren.

Hypothese: Er is een verschil in rechtvaardigheid tussen verschillende generaties. Ouderen vinden rechtvaardigheid een belangrijkere waarde dan jongeren. Ze keuren criminaliteit meer af dan jongeren. Middelbaren zullen niet ver onder de ouderen zitten en de jongeren zijn het minst tolerant ten aanzien van rechtvaardigheid.

Vrijheid van meningsuiting: Vroeger heerste er meer een klimaat waarin over bepaalde dingen niet gesproken mocht worden. Men leefde meer volgens de bijbel en werd strenger opgevoed. Er waren veel meer regels. Vloeken was, in tegenstelling tot heden ten dage, echt taboe en daar stonden zelfs lijfstraffen op. Er waren aparte meisjes en jongensscholen, streng gereformeerde scholen, schooluniformen, seks kwam vrijwel niet ter sprake. Je werd meer geacht te leven volgens de normen en waarden van de kerk. Er werd afkeurend naar je gekeken als je iets had gedaan dat tegen de heersende waarden en normen in ging. Er heerste een minder vrij klimaat dan nu. Nu kan iedereen zeggen wat men wil en dat wordt ook gedaan. Wij leven heden ten dagen in een klimaat waarin telkens normaler wordt om iets radicalere standpunten in te nemen. En ongeacht of we het er mee eens zijn, we worden geacht ze te allen tijde te accepteren. Mensen moeten kunnen zeggen, doen en laten wat ze willen binnen de beperking van de wet.

De middelbaren leven ook volgens de waarden en normen van deze tijd, die kunnen meer meegaan met de jeugd dan ouderen. Ze zijn in staat zich aan te passen en met hen is het ook begonnen. De jaren 60 (flower-power tijd) was toch een tijd waarin mensen voor het eerst maatschappelijke onenigheden aan de kaak durfden te stellen. Mensen gingen massaal protesteren en het individu begon centraal te staan. Er kwam in de jaren 60 democratisering, ontkerkelijkheid en het verlies van respect voor het gezag. Oude normen werden afgebroken en de toenmalige jeugd voerde strijd voor allerlei zaken. Ze hadden iets te vertellen en wilden serieus genomen worden. Zij zijn opgegroeid in een beginnende open samenleving waarin over verschillende dingen gediscussieerd kon worden.

Hypothese: Jongeren durven meer te zeggen dan ouderen, hiertussen zal het verschil groot zijn. De middelbaren zitten daartussen, maar zullen niet zoveel verschillen met de jongeren.

Het zou voor de hand liggen dat geslacht een bepaalde invloed heeft op normen en waarden. Het zou een intermediërende factor kunnen zijn. Vandaar dat ik geslacht zal meenemen als

³² Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 88.

een soort controle variabele in het onderzoek maar ik heb daarover geen specifieke nadere verwachtingen.

Onderzoeksopzet

2.1 Beschrijving van het onderzoek

Ik heb nou aan de hand van literatuur een aantal algemene geldende waarden en normen van de hedendaagse Nederlandse samenleving opgesteld. Dit zijn dus waarden en normen die men heden ten dagen belangrijk vindt en die nu een belangrijke rol spelen in onze samenleving. Hierbij probeer ik de kern eruit te halen, kernwaarden en normen. Aan de hand van deze lijst met waarden en normen ben ik van plan een meetinstrument te creëren waarop respondenten kunnen aangeven hoe belangrijk zij de door mij aangegeven waarden en normen vinden. Dit wordt mijn kwantitatieve analyse want deze enquête leg ik aan ongeveer 90 mensen voor. Daarna zal ik de gegevens ordenen in tabellen en ze gaan analyseren en onderzoeken of de waarden en normen van mensen uit verschillende generaties erg verschillen. Welke er erg afwijkend zijn, gevolgd door een conclusie over het geheel.

Als de vertekening die optreedt als gevolg van sociaal wenselijke antwoorden en andere versturende factoren (zoals verschillen in interpretatie van een bepaalde vraag) in de loop van de tijd constant is en niet varieert tussen verschillende groepen, dan is het mogelijk om redelijk betrouwbare uitspraken te doen over ontwikkelingen in de tijd en over verschillen tussen generaties. In dit onderzoek zal de generalisatiewaarde van de bevindingen beperkter zijn. Nou ga ik wel proberen door middel van een onderzoek en een enquêtering een conclusie trekken. Dat betekent dat we vooral relatief kunnen interpreteren met betrekking tot verschillen tussen groepen en voorzichtig moeten zijn met absolute interpretatie van het onderzoek. We kunnen wel vergelijkingen trekken binnen groepen, onderling en tussen groepen op een bepaald tijdsmoment. In dit onderzoek zal niet in de tijd worden gemeten, dus we beperken ons tot vergelijking tussen groepen. Daarbij nemen we aan dat sociale wenselijkheid of andere storende factoren gelijk is tussen alle groepen/generaties.

Het is moeilijk om generatie-effecten te onderscheiden van leeftijdseffecten. Leeftijdseffecten zijn effecten die hebben te maken met volwassen worden. Sommige opvattingen veranderen bij iedereen, dit heeft dan niks te maken in welk tijdperk je bent opgegroeid en tot welke generatie je behoort. Het is namelijk bekend dat jongeren er andere opvattingen op nahouden dan ouderen, maar met het ouder worden zouden de jongeren hun opvattingen weer kunnen aanpassen. Indien men slechts op een moment de opvattingen van verschillende bevolkingscategorieën vergelijkt, kan men dan ook niet vaststellen of het om leeftijdsverschillen of generatieverschillen gaat. Alleen als iemand dezelfde opvattingen een tijd lang volgt, kan men hier een beeld van krijgen. Dit is niet mogelijk in mijn onderzoek maar hierover meer in mijn adviezen voor vervolgstudies.³³

2.2 De Respondenten

De mensen die mijn enquête hebben ingevuld bestaan uit 3 generaties. De eerste groep is de jeugd en bestaat uit mensen de 15 en de 25 jaar. De tweede groep is van middelbare leeftijd en valt van 45 tot 55 jaar. De derde groep heb ik iets ruimer genomen. Deze valt van 70 tot 90 jaar. Ik wil de achter de waarden en normen van oudere mensen en met deze (iets ruimere) doelgroep is dat goed te achterhalen.

Ik heb respondenten gevonden door gewoonweg bij mensen aan te bellen en te vragen of ze de enquête wilden invullen. Mijn leeftijdsgenoten heb ik voornamelijk op school gevonden. Middelbaren heb ik uit de buurt, ouders van leeftijdsgenoten, familie en mensen op het werk van mijn vader. De ouderen had ik een stuk meer moeite mee. Bij het bejaardentehuis bij mij

³³ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 83.

in de buurt was het niet mogelijk om mensen te enquêteren dus ben ik aan opa's en oma's van vriendinnen gaan vragen en goede vrienden bij ons in de buurt.

2.3 Enquête

Voor elk van de 5 genoemde variabelen zijn een aantal vragen geformuleerd. Op elk van die vragen kon door de respondent worden gereageerd op een 5 puntschaal. Deze liep van 1 helemaal mee oneens tot 5 helemaal mee eens. Dit wordt een Likert-schaal genoemd. Was het nodig om andere inhoudelijke antwoord categorieën te geven dan had de antwoordschaal andere omschrijvingen voor de waarden 1 tot en met 5. In totaal bestond de enquête uit 48 vragen die als volgt waren verdeeld:

Waarden en normen in het algemeen: 27 vragen

Fundamentalisme: 4 vragen

Religie: 5 vragen

Rechtvaardigheid: 4 vragen

Meningsuiting: 8 vragen

In de bijlage is een exemplaar van de vragenlijst opgenomen (bijlage 1).

Bij de Likert-schaal heb ik rekening gehouden met de betekenis van de cijfers in relatie tot de richting van de inhoudelijke betekenis. Hierbij doel ik bijvoorbeeld op als iemand bij het eerste gedeelte erg veel waarde hecht aan normen en waarden zal hij waarschijnlijk veel 5 hebben geantwoord (5 = Totaal mee eens/zeer belangrijk). Andersom ook, als iemand het niet zo nauw neemt met normen en waarden antwoordt de respondent voornamelijk 1 (totaal mee oneens/minst belangrijkst). Ook bij de ergernissen in het algemene gedeelte is dit juist.

Iemand die zich veel ergert aan bepaalde zaken zal meer normen en waarden hebben (en antwoord meer naar de 5 toe, meest ergernis) dan iemand die zich aan minder dingen ergert. (en antwoord dus 1, minst ergernis)

Zo ook bij fundamentalisme, iemand die voor fundamentalisme is, zal meer richting de 5 (helemaal mee eens) antwoorden. Nou was dit bij vraag 28 (is fundamentalisme, zolang er geen geweld aan te pas komt, toegestaan?) en bij vraag 31 (alle onderwerpen in een samenleving moeten bespot kunnen worden.) niet het geval. Hier was het logischer als mensen die minder tolerant zijn ten aanzien van fundamentalisme 1 antwoorden. Voor al deze vragen waar een omkering van betekenis van belang was heb ik de vragen omgecodeerd. Wat wil zeggen dat ik de schaal heb omgedraaid, waardoor

1 → 5

2 → 4

3 → 3

4 → 2

5 → 1 wordt. Dit heb ik voor fundamentalisme gedaan bij vraag 28 en vraag 31.

Dit was ook het geval bij religie. Bij religie waren de vragen op meerdere manieren te interpreteren, maar over het algemeen antwoordde iemand die zeer religieus is overal 5 (Helemaal mee eens). Behalve bij vraag 32 (religie en politiek moeten van elkaar gescheiden worden). Daar was het weer omgedraaid. Daar heb ik de Likert-schaal dus weer omgedraaid. Zodat alle vragen over religie weer met elkaar corresponderen. Toch zijn er bij religie vragen waar religieuze mensen zeer verschillend over kunnen denken, dus deze variabeel is vrij moeilijk te analyseren

Bij rechtvaardigheid en Vrijheid van Meningsuiting was dit probleem niet aanwezig. Iemand die rechtvaardigheid zeer belangrijk acht, zal veel richting de 5 (Helemaal mee eens) antwoorden.

En iemand die een fervent aanhanger is van vrijheid van meningsuiting zal overal 5 (Kan absoluut wel) antwoorden. Bij deze 2 kernwaarden zijn dus geen antwoorden omgecodeerd.

2.4 Statistische analyse

De vragenlijstgegevens werden ingevoerd in Excel. Elke vraag in de vragenlijst werd gescoord van 1 tot 5, maar voor rommelige vragen waren deze dus omgecodeerd. Vervolgens werd gemiddeld over alle vragen voor de gehele vragenlijst en voor de bovenstaande variabelen apart. Zo ontstond voor elke respondent 6 verschillende scores.

Voor de analyse werden gemiddelden (Gem) en standaarddeviaties (SD, gemiddelde variatie om het gemiddelde) berekend per leeftijdsgroep en per geslacht. Om te kijken of de verschillen statistisch significant zijn is een variantie analyse uitgevoerd. In deze analyse zijn leeftijdsgroep en sekse als factoren genomen en werd bekeken of deze factoren verschilden voor de 6 verschillende scores. (totaal, algemeen, fundamentalisme, religie, rechtvaardigheid, meningsuiting). Het niveau van statistische significantie is gekozen bij een kanspercentage van minder dan 5%. Met andere woorden, we concluderen tot een significant verschil als we dat met 95% zekerheid of meer kunnen zeggen. We toetsen of leeftijdsgroep systematisch verschillend is voor beide sekse, of sekse systematisch verschillend is voor leeftijdsgroep, en/of sekse verschillend is binnen leeftijdsgroepen. Deze analyses werden berekend met behulp van een software pakket voor statistische analyse, SPSS.

Resultaten

3.1 Beschrijvende statistieken

Ten eerste wil ik melden dat ik voor mijn oudere respondenten maar 22 respondenten heb. Deze groep was het moeilijkste te bereiken. Voor de andere leeftijdsgroepen heb ik er wel 30.

Tabel 1: Aantal respondenten per respondentengroep.

		Groepen	Aantal respondenten
Leeftijdsgroep	1	Jongeren	30
	2	Middelbaren	30
	3	Ouderen	22
Sekse	1	Man	39
	2	Vrouw	43

Tabel 2: Gemiddelde (Gem) en standaarddeviatie (SD) per variabele en leeftijdsgroep.

		Totaal		Algemeen		Fundamentalisme		Religie		Rechtvaardigheid		Meningsuiting	
Groep	Sekse	Gem	SD	Gem	SD	Gem	SD	Gem	SD	Gem	SD	Gem	SD
Jongeren	man	3,39	0,22	3,40	0,24	2,92	0,77	2,68	0,45	3,27	0,89	3,29	0,69
	vrouw	3,35	0,27	3,50	0,36	3,24	0,84	2,74	0,37	3,25	1,08	2,79	0,71
	totaal	3,36	0,25	3,46	0,32	3,11	0,82	2,72	0,40	3,26	0,99	3,06	0,71
Middelbaren	man	3,48	0,17	3,53	0,35	3,17	0,95	2,95	0,44	3,53	0,46	3,38	0,45
	vrouw	3,65	0,27	3,94	0,38	3,38	0,71	2,91	0,61	3,86	0,78	3,03	0,73
	totaal	3,56	0,23	3,73	0,42	3,26	0,84	2,93	0,52	3,68	0,64	3,17	0,64
Ouderen	man	3,61	0,29	3,89	0,43	3,72	0,33	2,93	0,60	3,73	0,86	2,62	0,57
	vrouw	3,67	0,29	3,98	0,40	3,89	0,56	3,21	0,34	4,54	0,49	2,04	0,57
	totaal	3,64	0,29	3,93	0,41	3,80	0,46	3,07	0,50	4,14	0,80	2,33	0,63

In tabel 2 zijn de resultaten samengevat. De variantieanalyses zijn niet in tabellen samengevat, maar de significantie van bevindingen zal in de tekst worden weergegeven.

3.2 Resultaten per variabele

3.2.1 Totaal

Dit zijn dus de antwoorden over alle vragen. Hierbij bleek dat er tussen verschillende leeftijdsgroepen wel een significant verschil in was. Dit was er niet tussen de seksen over het totaal heen en er was geen sprake van significantie in sekse tussen leeftijdsgroepen. Uit de tabel blijkt dat er wel degelijk verschil zit tussen hoe jongeren en ouderen over normen en waarden denken. Over het algemeen antwoorden ouderen iets hoger. Maar dit zegt over het algemeen niet zoveel want de verschillende deelgebieden hebben verschillende antwoorden. De ene waarde behandelt het feit of je je ergens aan ergert en de andere waarde of fundamentalisme moet worden bestraft. Deze 2 waarden vallen niet over een kam te scheren. Zo is het bij alle 5 van mijn kernwaarden. Je kunt ze wel apart analyseren maar niet over eenkam scheren. We bespreken daarom de resultaten per variabelen.

3.2.2 Algemeen

Hierbij gaat het over wat mensen denken over normen en waarden, welke normen en waarden ze belangrijk vinden en waar ze zich aan ergeren. Dit onderdeel had de meeste vragen dus het

is logisch dat dit gedeelte overeen komt met het totaal. Toch was er hier wel een verschil tussen sekse over het totaal gezien. Ook hier was er een duidelijk generatie verschil. Maar er was geen verschil tussen sekse per groep. Als je kijkt naar de gemiddeldes dan zie je dat ouderen over het algemeen meer waarde aan verschillende waarden en normen hechten. Ook is dit verschil merkbaar tussen mannen en vrouwen over het totaal gezien, dus over alle leeftijdsgroepen. Vrouwen hechten over het algemeen ook meer waarde aan normen en waarden en ergeren zich iets meer aan bepaalde dingen. Ook opvallend hier is dat de standaarddeviatie tussen jong en oud wel 0.9 verschilt. De ouderen zijn het dus meer oneens over bepaalde normen en waarden dan jongeren. Jongeren denken meer hetzelfde op dit gebied. De middelbaren zitten ertussenin.

3.2.3 Fundamentalisme

Hierbij was er wel een significant verschil tussen leeftijdsgroepen. Er was geen significant verschil tussen sekse en sekse binnen een groep.

Uit de tabel blijkt dat ouderen over het algemeen fundamentalisme toch meer afkeuren dan jongeren. Ze steken boven de middelbaren en de jongeren uit. Tussen de jongeren en de middelbaren zit niet zo'n groot verschil, maar de middelbaren scoren gemiddeld iets hoger. Er is ook een opmerkelijke trend dat jongeren en middelbaren (gezien de standaarddeviatie) het minder met elkaar eens zijn op dit gebied als ouderen. Ouderen zijn op het gebied van fundamentalisme toch iets uniformer.

3.2.4 Religie

Hierbij is wel een significant verschil tussen verschillende leeftijdsgroepen. Er was geen significant verschil tussen sekse of tussen sekse per leeftijdsgroep.

De jongeren hechten de minste waarde aan religie en de daarmee samenhangende waarden en normen. Hierna komen middelbaren en daarna de ouderen. Tussen jong en oud zit wel wat verschil maar tussen middelbaar en oud eigenlijk bijna niet. De jongeren waren het wel (gezien de standaarddeviatie) stukken meer eens met elkaar als de ouderen en de middelbaren.

3.2.5 Rechtvaardigheid

Hierbij is een significant verschil tussen verschillende leeftijdsgroepen en sekse, maar niet tussen sekse binnen leeftijdsgroep.

Ouderen zijn een stuk meer tolerant ten aanzien van dit onderwerp (generaal pardon, nivellering van lonen, verdachte verdient een rechtvaardig proces en het teruggeven van geld als je teveel terug krijgt). Jongeren zijn er juist een stuk minder tolerant over. En de middelbare zitten er tussenin.

Gezien de standaarddeviatie zijn de jongeren het op dit gebied niet met elkaar eens. Er heerst grote diversiteit in deze antwoorden en dit scheelt stukken met de ouderen.

Bij jongeren is het zo, dat vrouwen minder tolerant zijn met betrekking tot rechtvaardigheid. Bij middelbare en vooral bij ouderen is het opmerkelijk dat de vrouw rechtvaardigheid een stuk belangrijker vindt dan de man.

3.2.6 Vrijheid van meningsuiting.

Hierbij is een significant verschil tussen verschillende leeftijdsgroepen en sekse. Niet tussen sekse binnen leeftijdsgroep.

Hier is een groot verschil tussen ouderen en jongeren. Ouderen zijn een stuk terughoudender als het gaat om vrijheid van meningsuiting. De middelbaren zitten er weer tussenin al scheelt dat niet opmerkelijk veel met de jongeren.

Ook kun je zeggen dat vrouwen een stuk terughoudender tegenover vrijheid van meningsuiting staan dan mannen. Mannen durven meer te zeggen.

Discussie

4.1 Discussie per variabele

4.1.1 Totaal

Uit de resultaten blijkt dat over het totaal gezien, dus over alle variabelen een generatieverschil is. Ouderen hechten meer waarde aan normen en waarden dan jongeren en middelbaren zitten tussen jong en oud in.

Ook is er op alle variabelen apart een generatieverschil te zien.

4.1.2 Waarden en normen in het algemeen

Hier is duidelijk een generatieverschil. Ouderen achten waarden en normen een stuk belangrijker dan jongeren. De middelbaren zitten daar tussenin. Met andere woorden kan de hypothese hierover bevestigend worden beantwoord. Aan de hand van de (niet gerapporteerde) antwoorden op de afzonderlijke vragen volgt hierna een mogelijkheid over de interpretatie van de variabele.

Jongeren prefereren mogelijk vanuit hun individualisme meer hun eigen normen en waarden, ze conformeren zich minder aan algemene normen en waarden en ouderen houden zich over het algemeen meer vast aan de normen en waarden die ze van jongs af aangeleerd hebben. Ze vinden de veranderingen moeilijker en houden zich liever aan hun eigen waarden en normen vast.

Ouderen vinden de discussie over normen en waarden van groter belang dan jongeren. Ze vinden dat de normen en waarden in ons land achteruit gaan. De pluriformiteit in waarden en normen en het verschillend interpreteren van goed en slecht heeft volgens ouderen invloed op de hedendaagse samenleving. Ze vinden dat de normen en waarden te veel en vaak veranderen en ze vinden moeilijk te onderscheiden wat echt belangrijk is. Ze kunnen de veranderingen moeilijker bijbenen dan jongeren en vinden onze normen en waarden achteruit gaan, in tegenstelling tot de jeugd die geen achteruitgang ziet in waarden en normen. Dit zal ook te maken hebben met het feit dat ouderen meer hebben meegemaakt, die weten hoe “streng” ze vroeger waren en hoe belangrijk het toen was om je aan bepaalde normen te houden.

Ouderen ergeren zich over het algemeen ook meer aan bepaalde dingen. Hieruit kun je concluderen dat het normen en waardenkader van ouderen hoger ligt dan die van jongeren. Jongeren accepteren bepaalde zaken meer en zoeken vaker de randen van de wet op. Ze experimenteren met bepaalde grenzen. Dit hoort waarschijnlijk ook bij het volwassen worden. Opvallend is dat de middelbaren daar precies tussen zitten. Ze hebben minder de opgelegde waarden en normen meegekregen die de ouderen wel zijn aangeleerd. Ze hebben meer vrijheid gehad in het interpreteren van bepaalde waarden en normen en kunnen de veranderingen in de maatschappij beter bijbenen dan de ouderen. Ze hebben echter nog niet het individualisme van de jongeren. Dit zal ook wel te maken hebben met het feit dat mijn middelbare doelgroep meer gesetteld is. Ze hebben vaak kinderen en werk en zoeken geen grenzen meer op.

Vrouwen hechten meer waarde aan waarden en normen dan mannen. Ik kan dit niet nader verklaren, maar hier zou een vervolgonderzoek naar nodig zijn. Mogelijk kan het komen doordat mannen meer vanuit de ratio handelen en vrouwen handelen meer vanuit het gevoel. Misschien is het zo omdat vrouwen meer van regeltjes en structuur houden. Maar hiervoor zou een vervolgonderzoek nodig zijn.

4.1.3 Fundamentalisme

Wederom bevestigen de resultaten mijn hypothese. Er is een generatieverschil. De ouderen scoren gemiddeld hoger (bijna een heel punt op de scoreschaal) en keuren fundamentalisme meer af dan jongeren. De jongeren zijn dus gemiddeld gezien iets toleranter ten aanzien van fundamentalisme. De middelbaren zitten daar, zoals verwacht, tussenin, maar zitten toch iets meer in de richting van de jongeren. Over het algemeen scoren de middelbaren en de jongeren redelijk neutraal maar alle generaties staan gemiddeld negatief tegenover het onderwerp fundamentalisme. Ze hebben dus geen echte afkeuring of goedkeuring ten aanzien van fundamentalisme.

Dit komt waarschijnlijk omdat ik vragen iets genuanceerder heb gesteld. “Is fundamentalisme, zonder dat er geweld aan te pas komt, toegestaan.” De meeste mensen geven hier een neutraal antwoord op.

Er is wel een rare afwijking in mijn onderzoek. Ouderen vinden stukken meer dat fundamentalisme met kracht bestreden moet worden en dat fundamentalisme de basis is voor conflicten, oorlogen en terrorisme. Ze staan dus negatief tegenover fundamentalisme. Maar ze vinden wel dat fundamentalisme toegestaan moet worden. Dit kan je categoriseren onder positief. Maar ook dit kan te maken hebben met mijn tussenzin “zolang er geen geweld aan te pas komt”. De vragenlijst was niet eerst uitgeprobeerd en dit heeft gevolgen voor de kwaliteit van de vragen en dus van de resultaten. In een volgend onderzoek zou ik dit item anders geformuleerd hebben.

Ouderen hebben meer waarden en normen, betekenend dat bepaalde kanten van fundamentalisme tegen je eigen normen en waardenkader ingaat. Jongeren daarentegen hebben een veel lossere normen en waardenkader en zullen daardoor toleranter zijn tegenover verschillende extreme opvattingen.

Ouderen zijn het wel meer met elkaar eens dan jongeren en middelbaren, ook dit zou verklaard kunnen worden door middel van waarden en normen. Ouderen hebben hogere waarden en normen, zij keuren dezelfde dingen goed of af. Jongeren hebben een lossere visie op verschillende normen en dus ook verschillende visies op hoe goed of slecht fundamentalisme nu daadwerkelijk is.

4.1.4 Religie

Er is wel degelijk een verschil tussen jong en oud, maar niet zo groot als verwacht. De algemene hypothese kan hierin dus wel bevestigd worden maar de genuanceerde hypothese maar deels. Het verschil is kleiner tussen ouderen en jongeren dan verwacht. Ook schelen de ouderen weinig met de middelbaren. Over het algemeen valt zelfs te stellen dat leeftijdsgroepen in het algemeen minder gelovig zijn dan verwacht, aangezien gemiddeld genomen alle leeftijdsgroepen gemiddeld lager dan 3 (neutraal) scoren.

Ouderen vinden de bijbel wel een goede richtlijn voor de samenleving. De resultaten laten een opvallend groot verschil zien met de jongeren. Jongeren weten vaak niet eens wat er precies in de bijbel staat en volgen die waarden en normen minder. Ouderen hebben deze normen en waarden vroeger meegekregen via school, kerk en opvoeding.

Voor de rest is het juist opvallend dat ouderen, meer dan jongeren, niet willen dat politiek en religie samen vallen en ze niet vinden dat er maar een ware geloofsleer is. Dit had ik anders verwacht. Blijkbaar vinden de ouderen de bijbel wel goed om te hanteren als richtlijn voor de algemeen heersende waarden en normen in de samenleving maar niet zo dat het samen moet vallen met politiek of denken dat zij het enige geloof hebben. Hier zou ik dieper op moeten ingaan en zou een interessant idee zijn voor een vervolgonderzoek.

Wel is ook opvallend dat ouderen meer tegen euthanasie zijn dan jongeren. Gemiddeld genomen zijn alle leeftijdsgroepen voor euthanasie. Maar ouderen toch aardig wat minder. Dit zou men kunnen verklaren met de bijbel. Deze vindt dat men niet mag doden.

Jongeren zijn het over het algemeen meer met elkaar eens als het om het geloof gaat. Ook dit kan verschillende oorzaken hebben. Bij jongeren heb ik voornamelijk mensen genomen uit mijn omgeving en waar ik mee omga. Al is onze school katholiek, ik kan vrij zeker zijn dat het merendeel niet wekelijks iets aan religie doet. Deze mensen kende ik vrijwel allemaal persoonlijk en komen niet uit een streng religieuze omgeving. Vandaar dat er meer eenheid kan zijn onder de jongeren. Mijn oudere en middelbare groepen komen uit verschillende kringen. Het zou ook gewoon met generatieverschil te maken kunnen hebben. Vroeger deed men meer iets aan religie, en was je nu streng katholiek of niet, je was wel religieus. Tegenwoordig ligt dat anders. Het merendeel van de jeugd is niet echt religieus en denkt zeer luchtig over geloof. Ouderen en middelbaren willen daar nog wel eens flink over discussiëren.

4.1.5 Rechtvaardigheid

Ouderen vinden rechtvaardigheid een stuk belangrijker dan jongeren. Mijn hypothese kan deels bevestigd worden. Er is zeker een verschil, maar het verschil is groter dan van tevoren verwacht. Het scheelt bijna een punt gemiddeld. De middelbaren zitten daar wel tussenin. Bijna precies in het midden.

Zoals gezegd zullen ouderen meer waarde hechten aan rechtvaardigheid omdat hun meer levenservaring hebben. Zij hebben al meer (on)recht in hun leven meegemaakt en staan dus anders ten opzichte van bepaalde normen en waarden. Ze staan ook strenger tegenover bepaalde normen en zullen het daarom sneller afkeuren bij overtreding van een norm. Jongeren verliezen juist telkens meer het “normbesef” omdat ze anders tegenover waarden en normen staan. Zij zoeken juist graag grenzen op. Dit leidt ook tot meer criminaliteit onder de jeugd, simpelweg omdat zij sommige dingen niet altijd crimineel achten.³⁴

Als je bijvoorbeeld naar de vraag kijkt over “teveel geld aan de kassa teruggeven” zie je een duidelijk verschil. Ouderen en middelbaren zullen dit sneller doen dan jongeren. Dit duidt op een verschillende mentaliteit tussen verschillende generaties. Misschien hebben ouderen sneller, bij overtreding van een norm, een schuldgevoel en hebben jongeren meer het idee van “het is toch hun eigen schuld”. Wederom zou het te maken kunnen hebben met het meer onvolwassen karakter van de jeugd. Dan is het geen generatie verschil maar een leeftijdsverschil. Later zullen jongeren hier wellicht anders over denken. Maar dit zou een goed vervolgonderzoek zijn.

Jongeren zijn het wel stukken minder met elkaar eens op dit onderwerp (gezien de standaarddeviatie). Dit kan te maken hebben met een gebrek aan besef wat echt rechtvaardigheid is. Ze hebben nog niet zoveel meegemaakt. Of het feit dat jongeren het minder nauw nemen met bepaalde normen dan ouderen. Als je normen en waarden minder nauw dat overtreed je bepaalde normen sneller en bent dus minder rechtvaardig bezig.

Wat ook opvallend is, is het verschil tussen sekse. Behalve bij de jongeren hechten, bij de ouderen en middelbaren, de vrouwen opvallend veel meer waarde aan rechtvaardigheid. Ook hierover zou je kunnen speculeren hoe dit zou kunnen komen. Misschien omdat het een algemeen gegeven is dat vrouwen meer met hun gevoel handelen en mannen meer met de ratio. Vrouwen krijgen dus misschien sneller een schuldgevoel? Of vinden meer dat iedereen kans heeft op een rechtvaardig bestaan omdat ze meer kijken naar schrijnende gevallen en daar hun conclusie uithalen (bijvoorbeeld bij generaal pardon of inkomensverschillen).

4.1.6 Vrijheid van meningsuiting

Wederom wordt de algemene hypothese bevestigd. Ook in deze kernwaarde is er een generatieverschil. Maar ook mijn genuanceerde hypothese met betrekking tot vrijheid van meningsuiting wordt hier ook volledig bevestigd. De jeugd durft veel meer te zeggen dan de

³⁴ Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden en normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003, p 88.

ouderen. Dit verschil is groot, het grootste generatieverschil van al mijn kernwaarden. De middelbaren schelen op dit gebied niet zo veel met de jongeren.

Het is een gegeven dat vroeger een strikter klimaat was ten aanzien van denken en doen. Dat blijkt ook wel uit mijn resultaten. Nou heb ik in mijn werkstuk al beschreven hoe de discussie over normen en waarden de laatste jaren telkens heviger is geworden. Dit komt deels doordat de ingenomen standpunten telkens radicaler worden. Ouderen hechten meer waarde aan normen en waarden en vanuit dat oogpunt zou je kunnen concluderen dat ouderen vinden dat niet alles zomaar gezegd kan worden.

Deze uitslag zou ook kunnen bevestigen dat de jongeren inderdaad waarden veel ruimer interpreteren dan ouderen. Ouderen houden zich meer vast aan hun eigen waarden en normen en vinden deze uitspraken niet grappig. Ze zien er het nut niet van in. Jongeren denken bij de “grappige” uitspraken (de eerste 4 vragen van Vrijheid van Meningsuiting) een stuk luchtiger over dit onderwerp.

Ouderen scoren gemiddeld over deze kernwaarden lager dan neutraal (3) betekenend dat ze vrijwel alle uitspraken in de enquête afkeuren. Het is opmerkelijk dat bij de ouderen bij de uitspraak over Verdonk (Illegaal hout in Nederland, dat lijkt me een karweitje voor Verdonk) het hoogste van alle uitspraken scoren (dus die vinden meer ouderen wel toegestaan). Om hier een conclusie uit te trekken zou je een vervolgonderzoek moeten doen maar ook hier zijn verschillende verklaringen voor. Je zou kunnen zeggen dat Verdonk zelf ook al heel wat op haar kerfstok heeft en dat het daarom is, dat deze uitspraak meer gerechtvaardigd wordt. Maar als iemand zich echt vasthoudt aan zijn eigen normen en waarden en je vindt de andere uitspraken niet kunnen, zou je bij deze niet milder moeten zijn.

Nou zaten er ook wat woorden in de vragen die voor ouderen meer shockerend kunnen zijn. Dit schreven er een aantal bij. De uitspraken waren niet subtiel geformuleerd maar een beetje cru. Dit was om er goed achter te komen hoever iemand kan gaan. Het zou kunnen zijn dat mensen wel vinden dat je het mag zeggen, maar niet op zo'n grove manier.

Ik heb ook opmerkingen gehad van ouderen dat ze er de lol niet van inzagen. Ze begrepen niet waarom je zoiets op een poster zou schrijven. Vandaar dat de laatste 4 vragen, die iets serieuzer van aard waren, door alle groepen ongeveer wel gelijk zijn beantwoord.

4.2 Algemene conclusie

In mijn onderzoek is naar voren gekomen dat er een verschil is tussen verschillende leeftijdsgroepen. Ouderen hechten over het algemeen meer aan bepaalde normen en waarden dan jongeren. Mijn hypothese is bevestigd. Mogelijk zou dit bepaalde frictie kunnen opleveren in de samenleving, maar voor meer informatie daarover zou nader onderzoek moeten komen.

Opvallend genoeg is er, behalve bij religie, op alle variabelen een groot verschil. Waarbij vrijheid van meningsuiting er bovenuit steekt. De jongeren vinden geloof niet zo belangrijk, maar, en dit gaat tegen verwachting in, ouderen ook niet meer zoals vroeger. Terwijl zij zijn grootgebracht met de bijbel.

Ook opvallend is dat de middelbaren er telkens tussen jong en oud in zitten.

Tussen sekse zat ook een verschil bij algemene normen en waarden en rechtvaardigheid. Je zou hier kunnen zeggen dat dit te maken heeft met het feit dat vrouwen meer vanuit het gevoel redeneren en mannen meer vanuit de ratio. Rechtvaardigheid en waarden en normen in het algemeen zijn beide variabelen waarbij het gevoel veel gebruikt wordt. Vrouwen hebben over het algemeen een iets socialer waarden en normen kader dan mannen.

Bij fundamentalisme en rechtvaardigheid is er ook een sterke afwijking in de uniformiteit waarin de leeftijdsgroepen antwoorden. Jongeren zijn het stukken minder met elkaar eens dan ouderen.

Normen en waarden in onze samenleving blijven een belangrijke discussie. Er is een generatieverschil en misschien moet hier ook een nader naar worden gekeken, meer aandacht in onderzoek en literatuur steken om preciezere verklaringen te geven. Uit mijn onderzoek blijkt dat normen en waarden bij de jeugd toch minder belangrijk zijn. Misschien is dit een trend die zich zal voortzetten en dat we over 100 jaar een complete verloedering van onze Nederlandse normen en waardenstelsel hebben. Of misschien denken de jongeren gewoon iets ruimer over een aantal zaken en houden zich minder vast aan een religie of ideologie, maar geloven meer in henzelf en de eigen kracht. Ook dit kan voor en nadelen kunnen opleveren. Geloven in jezelf en je eigen kracht is goed, jij doet wat jij juist acht. Maar door bijvoorbeeld ontideologisering en ontzuiling verdwijnen er bepaalde normen en waarden. Mensen gaan dan die “lege plekken” opvullen met hun eigen normen en waarden. Eigen normen en waarden zijn geen algemene normen en waarden, waardoor er botsingen zullen optreden. Iedereen zal dan zijn eigen normen en waardenkader gaan ontwikkelen. Er zal dus toch enige begeleiding nodig zijn bij het handhaven van de Nederlandse normen en waarden. Hierbij zal de overheid en maatschappelijke instellingen een centrale rol moeten gaan spelen. Er zullen altijd regels en wetten nodig zijn om de normen en waarden ten goede te handhaven.

4.3 Tekortkomingen

In mijn onderzoek zitten verschillende tekortkomingen. Er zijn bepaalde factoren waarmee ik rekening had kunnen houden, maar waar ik te laat ben achter gekomen. Zo zijn er ook een bepaald aantal factoren die buiten mijn tijd en macht liggen om te toetsen.

Ten eerste de respondenten. Bij een volwaardig onderzoek zou ik eigenlijk alle respondenten op elkaar moeten afstemmen. Dus kijken naar meerdere factoren zoals opleiding, allochtoon/autochtoon, welstand enz. Bovendien zou je veel meer mensen moeten enquêteren. Daarbij is het doe en zeg gedrag heel anders. Ik heb alleen het zeg gedrag van mensen getest en niet het doe-gedrag. Mensen geven vaak sociaal wenselijke antwoorden maar houden zich niet altijd aan hun woord. Ook dit is een tekortkoming aan mijn onderzoek.

De enquête is van tevoren ook niet getest. Mijn vader had me een beetje uitgelegd hoe vragen binnen een schaal zich statistisch moeten gedragen, maar uiteindelijk hebben we toch moeten omcoderen en zodra je bezig bent met het analyseren van de gegevens kom je er ook achter dat sommige vragen dubbel geïnterpreteerd kunnen worden, niet duidelijk genoeg zijn geformuleerd of te weinig met het generatieverschil te maken hebben. Eigenlijk zou je eerst een proef-enquête moeten maken, die rond laten gaan en dan verbeteren. Waarschijnlijk heb je zo'n proef-enquête wel meerdere malen nodig voordat je een volwaardige enquête hebt. Deze enquête zou ook niet, zoals ik doe, maar een keer afgenomen moeten worden maar meerdere malen over de jaren heen (om de paar jaar bijvoorbeeld). Dan zie je misschien dat de jeugd bij het opgroeien de normen en waarden van de ouderen overnemen. Dat zou betekenen dat het gedachtegoed achter bepaalde normen en waarden bij de jeugd misschien alleen bij het volwassen worden horen.

Ook heb ik te weinig kunnen verdiepen in de normen en waarden van mijn leeftijdsgroepen. Daarover heb ik wel informatie opgezocht en natuurlijk aan oudere en middelbare vragen gesteld, maar te weinig echte feiten over hoe de maatschappij sociaal in elkaar zat vroeger. Had ik dit wel gedaan dan waren mijn conclusies van beter niveau geweest. Ik heb de problematiek voornamelijk kwantitatief benaderen, voor deze gegevens zou je kwalitatief analyse moeten gaan doen.

Ook uitval bij ouderen is een tekortkoming in mijn onderzoek. Deze groep was moeilijker te bereiken dan ik dacht en is uiteindelijk niet compleet.

4.4 Advies voor vervolgonderzoek

Hierin zijn zeer veel mogelijkheden, ik noem er een aantal die mij relevant lijken voor de toekomst van normen en waarden:

Je zou voor alle variabelen apart onderzoek kunnen doen *waarom* er een generatie verschil is. Waarom denken ouderen anders over religie? Waarom vinden ze bepaalde normen en waarden belangrijker? Waarom vinden ouderen dat bepaalde uitspraken niet kunnen en waaraan relateren ze dat? Concreet gezegd, je zou moeten zoeken vanuit hun normen en waardenkader waarom ze zo over elk van mijn variabelen denken. Kwalitatief onderzoek doen, veel literatuur naslaan over hoe ze vroeger leefden en onderzoeken wat hun gedachtegoed is ten aanzien van bepaalde normen en waarden in de Nederlandse samenleving.

Je zou ook deze enquête moeten blijven herhalen om te kijken of de normen en waarden in ons land achteruit gaan. Misschien is het zo dat de volgende generatie weer anders kijkt naar normen en waarden.

Ook zou een goed vervolgonderzoek zijn als er onderzocht werd of het een leeftijdsverschil is of een generatieverschil. Dit betekent je meerdere malen, om de zoveel tijd, dezelfde groep mensen blijft enquêteren.

Waarom hechten vrouwen meer waarde aan bepaalde normen en waarden en waarom? Is er überhaupt een fundamenteel verschil tussen sekse?

Samenvatting

Waarden zijn opvattingen die met goed en slecht te maken hebben, normen zijn bepaalde gedragsregels die uit waarden voortvloeien en waarvan men acht dat ze nagestreven worden. Er zijn heel veel normen en waarden, zoveel dat mensen moeite hebben met het uit elkaar houden van normen en waarden en bovendien kunnen waarden op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Dit kan leiden tot conflicten of fricties in een samenleving. Mensen denken over het algemeen verschillend over bepaalde waarden en normen.

Ik heb ik dit verslag onderzocht of generaties anders denken over bepaalde normen en waarden. Dit leek mij een interessant onderwerp omdat er niet veel informatie over te vinden is, maar toch een zeer belangrijk verschil kan zijn die wellicht voor fricties in de samenleving kunnen leiden.

Ik heb gekozen voor 5 kernwaarden; eerst waarden en normen in het algemeen, en achtereenvolgens: fundamentalisme, religie, rechtvaardigheid, vrijheid van meningsuiting. Deze heb ik gekozen omdat deze waarden veel besproken zijn in de hedendaagse samenleving en omdat hieruit waarschijnlijk een generatieconflict zou kunnen blijken. Deze waarden worden onder andere ook aangegeven in het WRR-Rapport als zeer belangrijk voor de samenleving.

Deze 5 kernwaarden heb ik via een enquête vragen voorgelegd aan 82 mensen uit een drietal generatiegroepen: jongeren middelbaren en ouderen. De gegevens werden statistisch geanalyseerd en sekse werd als controle variabele meegenomen in de analyse.

Er blijkt wel degelijk een generatie verschil te zijn. Zoals ik had verwacht blijkt er uit mijn onderzoek op al mijn onderzochte kernwaarden een verschil te zijn. In vrijheid van meningsuiting zit het grootste verschil en bij religie is het erg opvallend dat en de jeugd en de ouderen de waarden minder belangrijk vinden.

Soms is er ook een verschil tussen sekse, bijvoorbeeld bij waarden en normen in het algemeen hechten vrouwen meer waarden aan waarden en normen dan mannen. Waarom deze verschillen er precies zijn en tot welke conflicten ze in de samenleving zouden kunnen leiden zou nader onderzocht moeten worden.

Nawoord

Ik vond mijn onderzoek echt heel interessant. Ik heb een goed perspectief gekregen wat empirisch onderzoek nu eigenlijk inhoud en hoeveel werk het eigenlijk wel niet is. Zou ik het opnieuw mogen doen dan zou ik het compleet anders aanpakken. Dit betekent wel dat ik er heel veel van heb geleerd. En ik ben blij dat er zulke interessante conclusies uitkwamen. Ik hoop dat ik dit later nog vele malen mag gaan doen maar dan met meer tijd om eraan te besteden.

Literatuurlijst

Peter van Dijk, Normen en waarden voor beginners, Amsterdam 2004.

Raad van Ministers, WRR-Rapport Waarden, normen en de last van het gedrag, Amsterdam 2003.

Drs. H.M.J. Francort Maatschappijleer, een inleiding, Berg en Terblijt 2004.

Drs. H.M.J. Francort Maatschappijleer, Massamedia, Berg en Terblijt 2004.

Wikipedia

www.cda.nl

Bijlage 1: Plan van Aanpak

Hoofdvraag formuleren: ½ uur

Deelvragen formuleren: 2 uur.

Hypothese/verwachtingen: 10 uur

Werkwijze/methode: 5 uur

Gegevens verzamelen, ordenen en verwerken: 70 uur

Bijlage 2: Logboek

Datum	Tijd	Plaats	Verrichte werkzaamheden	Opmerkingen
17-11-06	2 uur	Bibliotheek	Boeken zoeken	te weinig bruikbare dingen gevonden. Wel hoofdvraag gevonden.
18-11-06	Middag	Thuis	Rapport waarden en normen uitgeprint en doorgebladerd. Vanuit daar een voorstelling van mijn verslag gemaakt.	
21-11-06	Middag	School	Onderzoek aan leraar voorgelegd.	
04-01-2007	2 uur	Bieb	Goed boek over waarden en normen gevonden en die doorgebladerd. Bruikbare dingen gemarkeerd.	Zus had me het boek getipt, staat niet in de catalogus van de bieb.
05-01-2007	2 uur	Thuis	Boek waarden en normen gelezen, onderzoeksvraag en opzet geperfectioneerd.	
07-01-07	ochtend en middag	Thuis	Hoofdstukindeling gemaakt en begonnen met schrijven, inleiding en definities.	

08-01-07	4 uur	Thuis	Verder met inleiding. Hoeveelheid van waarden en normen en probleemstelling.	
24-01-07	4 uur	Thuis	Inleiding probleemstelling, hoeveelheid van normen en waarden, waar komen ze vandaan	
26-01-07	avond	Thuis	Mijn onderzoekswaarden, waar rekening mee te houden, waar komen ze vandaan	
28-01-07	Hele dag	Thuis	Inleiding, hypothesen opgesteld. Verdiept in de onderzoekswaarden.	
31-01-07	3 uur	Thuis	Verdiept in algemene waarden en daarmee gepaarde normen, begin enquête.	Eerst fout gedaan, overnieuw moeten beginnen.
01-02-07	Hele dag	Thuis	Enquête maken.	
02-02-07	Middag, avond	Thuis	Enquête maken.	
04-02-07	Hele dag	Thuis	Enquête maken.	Eerste enquêtes voorgelegd aan mensen.
05-02-07 t/m 20-02-07	geen echte tijd te zeggen	Thuis, op school, tehuis, burens, slager, universiteit, kennissen, vrienden, bij collega's.	Enquêtes verzamelen en ordenen. Zorgen dat leeftijdsgroepen kloppen, dat ze alles hebben ingevuld. Vaak enquêtes ophalen bij de stad, werk en bij ouderen.	Bij elkaar was dit heel veel werk. Veel meer dan ik had gedacht. Ben echt overal moeten gaan om de enquêtes verzameld te krijgen. Veel brieven moeten posten enz. Soms ook nog de enquêtes moeten aanpassen of bij moeten printen enzovoort.
18-02-07	Middag en avond	Thuis	Gegevens invoeren	
19-02-07	Ochtend en middag	Thuis	gegevens invoeren	
20-02-07	Middag en avond.	Thuis	Gegevens invoeren en methode uitschrijven. Mijn vader is met de gegevens aan de slag gegaan en berekeningen uitgevoerd. Deze dag kon ik ook gaan analyseren	
21-02-07	ochtend en	Thuis	Analyseren en Resultaten schrijven	

	middag			
22-02-07	Hele dag	Thuis	resultaten	
23-02-07	Hele dag	Thuis	Discussie	
24-02-07	Hele dag	Thuis	Discussie	
24-02-07	Hele dag	Thuis	Discussie en opmars van normen en waarden van de inleiding.	
24-02-07	Hele dag	Thuis	Discussie, tekortkomingen vervolg onderzoek.	
26-02-07	Hele dag	thuis	Afronding, alles doorlezen, spelfouten eruit halen, hoofdstukindeling verbeteren, alle hoofdstukken afgerond.	
27-02-07	Middag	Thuis	Afronding, opmaak (kaft, inhoudsopgave, logboek, dankwoord enz)	
28-02-07	2 uur	Thuis	Afronding	
2-03-07	2 uur	Thuis	Afronding, doorlezen enz.	
3-03-07	2 uur	Thuis	Commentaar van mensen erin verwerken	
4-03-07	3 uur	Thuis	afgerond.	
07-03-07	2 uur	Thuis	definitief afgerond en uitgeprint.	

Bijlage 4: enquête

Man/Vrouw Leeftijd

U kunt telkens uit 5 antwoorden kiezen die variëren van minst naar meest, van onbelangrijk of zeer belangrijk enz. Alleen de uiterste antwoorden staan aangegeven maar u kunt ook ertussenin antwoorden.

<u>Waarden en normen in het algemeen</u>	Totaal mee oneens				Totaal mee eens
1. Ik vind de huidige discussie over normen en waarden van groot belang?	1	2	3	4	5
2. De opvattingen over gedrag en zeden in ons land gaan steeds meer achteruit.	1	2	3	4	5
3. Er zijn te veel opvattingen over wat goed en slecht is dat ik er helemaal niet meer uit kom.	1	2	3	4	5
4. Alles verandert hede ten dagen zo snel dat men niet meer weet wat goed en slecht is.	1	2	3	4	5
Waar ergert u zich het meeste aan in de samenleving?	Minst ergernis				Meest ergernis
5. Door rood licht rijden (met auto of fiets)	1	2	3	4	5
6. Doorrijden na een aanrijding	1	2	3	4	5
7. Zwart rijden in de trein/bus	1	2	3	4	5
8. Winkeldiefstal	1	2	3	4	5
9. Vernielen openbare voorzieningen	1	2	3	4	5
10. Vernielen van privé-eigendommen	1	2	3	4	5
11. Vloeken in het openbaar	1	2	3	4	5
12. Dronkenschap	1	2	3	4	5
13. Softdrugs gebruik in de trein of op straat	1	2	3	4	5
14. Wildplassen	1	2	3	4	5
15. Geluidsoverlast (door muziek of anderszins)	1	2	3	4	5
16. Rommel op de grond gooien	1	2	3	4	5
17. Honden uitlaten op andere dan de daarvoor bestemde plaatsen	1	2	3	4	5
18. Niet opruimen van hondenpoep	1	2	3	4	5
19. Voordringen in de winkel	1	2	3	4	5
20. Verspilling en ander onduurzaam gedrag	1	2	3	4	5

21. Bedreiging (zowel fysiek als mentaal)	1	2	3	4	5
<u>Geef aan hoe belangrijk u deze waarden vindt</u>	Totaal On- belangrijk				Ze er belangrijk
22. Gelijkheid	1	2	3	4	5
23. Rede/redelijkheid	1	2	3	4	5
24. Universaliteit	1	2	3	4	5
25. Persoonlijke vrijheid, individualiteit	1	2	3	4	5
26. Rechtvaardigheid.	1	2	3	4	5
27. Toekomstgeloof	1	2	3	4	5
<u>Fundamentalisme</u> Fundamentalisme is het geloof in de eigen onfeilbaarheid en in de absolute waarheid.	Helemaal mee oneens				Helemaal mee eens
28. Is fundamentalisme, zolang er geen geweld aan te pas komt, toegestaan?	1	2	3	4	5
29. Fundamentalisme moet in een democratie met kracht worden bestreden.	1	2	3	4	5
30. Fundamentalisme is de basis voor veel conflicten, terrorisme en oorlogen.	1	2	3	4	5
31. Alle onderwerpen in een samenleving moeten bespot kunnen worden. (denk aan de spotprenten van Mohammed of de discussie over de holocaust in Iran)	1	2	3	4	5
<u>Religie</u>	Helemaal mee oneens				Helemaal Mee Eens
32. Religie en politiek moeten van elkaar gescheiden zijn	1	2	3	4	5
33. Er bestaat maar één ware geloofleer.	1	2	3	4	5
34. Ongeacht welke religie, moeten gelovigen hun geloof kunnen praktiseren.	1	2	3	4	5
35. De bijbel is een goede richtlijn voor een evenwichtige samenleving.	1	2	3	4	5
36. Actieve levensbeëindiging bij ondragelijk lijden moet mogelijk zijn.	1	2	3	4	5
<u>Rechtvaardigheid</u>	Helemaal mee oneens				Helemaal Mee Eens
37. Er moet een generaal pardon komen voor uitgeprocedeerde asielzoekers.	1	2	3	4	5

38. De inkomensverschillen in Nederland moeten kleiner zijn.	1	2	3	4	5
39. Elke verdachte verdient dezelfde verdediging ongeacht het misdrijf.	1	2	3	4	5
40. Ik geef teveel betaald geld aan de kassa altijd terug.	1	2	3	4	5
<p><u>Vrijheid van meningsuiting</u> Loesje is een organisatie die verschillende uitspraken op posters, kaarten, agenda's en andere spullen zet. Nou heeft Loesje onlangs kritiek gekregen op bepaalde posters die door heel Nederland waren opgehangen met uitspraken die sommige mensen niet goedkeuren. Maar de eigenaars van de "Loesje" organisatie beroept zicht op de vrijheid van meningsuiting. Maar welke uitspraken kunnen nu wel en niet?</p>					
<u>Vindt u deze uitspraken op een poster in de stad kunnen?</u>	Kan absoluut niet				Kan absoluut wel
41. Waaraan herken je een oud-strijder op het naaktstrand? Aan zijn gebroken geweertje	1	2	3	4	5
42. Als het aan het kabinet ligt moet je na je 65 ook doorstaken	1	2	3	4	5
43. Drug, seksueel misbruik, kan het leger zichzelf nog wel aan?	1	2	3	4	5
44. Illegaal hout in Nederland, dat lijkt me een karweitje voor Verdonk	1	2	3	4	5
In principe zijn deze <i>bij wet</i> nog aanvaardbaar, maar kunnen de volgende uitspraken ook? U hoeft het niet eens te zijn met de uitspraak, alleen belangrijk of het gezegd mag worden.	Kan absoluut niet				Kan absoluut wel
45. De islam is achterlijk, het is gewoon een achterlijke cultuur	1	2	3	4	5
46. Theo van Gogh is nog maar het begin. Er zullen nog veel ergere dingen gebeuren. Nog heel veel troep ligt er onder het moslimtapijt.	1	2	3	4	5
47. Alle Turken en Marokkanen moeten het land uit.	1	2	3	4	5
48. Homoseksualiteit is toegestaan, maar men zal het niet praktiseren	1	2	3	4	5
Hartelijk dank voor uw medewerking, Maaike van der Vleuten.					

Bijlage 4: Resultaten afzonderlijke vragen

Vraag	Generatie-groep	Allen			Mannen			Vrouwen		
		n	Gem	SD	n	Gem	SD	N	Gem	SD
Vraag1	Jongeren	30	3,2000	,92476	12	3,1667	1,02986	18	3,2222	,87820
	Middelbaren	30	3,8667	1,00801	16	3,6875	1,07819	14	4,0714	,91687
	Ouderen	22	4,6364	,72673	11	4,5455	,82020	11	4,7273	,64667
	Totaal	82	3,8293	1,06348	39	3,7692	1,11122	43	3,8837	1,02839
Vraag2	Jongeren	30	3,0667	,82768	12	2,9167	,79296	18	3,1667	,85749
	Middelbaren	30	3,4667	1,07425	16	3,4375	1,20934	14	3,5000	,94054
	Ouderen	22	4,1364	,88884	11	4,1818	,87386	11	4,0909	,94388
	Totaal	82	3,5000	1,02138	39	3,4872	1,09717	43	3,5116	,96046
Vraag3	Jongeren	30	2,0333	,92786	12	2,0833	1,24011	18	2,0000	,68599
	Middelbaren	30	1,8667	1,10589	16	1,6250	1,14746	14	2,1429	1,02711
	Ouderen	22	2,5909	1,22121	11	2,6364	1,20605	11	2,5455	1,29334
	Totaal	82	2,1220	1,10432	39	2,0513	1,23435	43	2,1860	,98212
Vraag4	Jongeren	30	2,0333	,88992	12	1,7500	,75378	18	2,2222	,94281
	Middelbaren	30	1,7000	,95231	16	1,5625	,81394	14	1,8571	1,09945
	Ouderen	22	2,7273	1,35161	11	3,0000	1,54919	11	2,4545	1,12815
	Totaal	82	2,0976	1,11787	39	2,0256	1,20279	43	2,1628	1,04495
Vraag5	Jongeren	30	2,1667	,91287	12	2,3333	,98473	18	2,0556	,87260
	Middelbaren	30	3,1000	1,02889	16	3,0000	,96609	14	3,2143	1,12171
	Ouderen	22	3,6818	1,04135	11	3,5455	,82020	11	3,8182	1,25045
	Totaal	82	2,9146	1,15685	39	2,9487	1,02466	43	2,8837	1,27633
Vraag6	Jongeren	30	4,6667	,54667	12	4,6667	,65134	18	4,6667	,48507
	Middelbaren	30	4,8667	,34575	16	4,8125	,40311	14	4,9286	,26726
	Ouderen	22	4,8636	,63960	11	5,0000	,00000	11	4,7273	,90453
	Totaal	82	4,7927	,51491	39	4,8205	,45142	43	4,7674	,57060
Vraag7	Jongeren	30	2,4667	1,13664	12	2,4167	1,24011	18	2,5000	1,09813
	Middelbaren	30	3,1000	1,12495	16	3,1875	1,04682	14	3,0000	1,24035
	Ouderen	22	3,6364	1,09307	11	3,7273	1,19087	11	3,5455	1,03573
	Totaal	82	3,0122	1,20179	39	3,1026	1,23106	43	2,9302	1,18312
Vraag8	Jongeren	30	3,9667	,85029	12	3,9167	,66856	18	4,0000	,97014
	Middelbaren	30	4,2667	,69149	16	4,1250	,61914	14	4,4286	,75593
	Ouderen	22	4,2727	,76730	11	4,0909	,83121	11	4,4545	,68755
	Totaal	82	4,1585	,77729	39	4,0513	,68628	43	4,2558	,84777
Vraag9	Jongeren	30	4,6333	,61495	12	4,8333	,38925	18	4,5000	,70711
	Middelbaren	30	4,8000	,40684	16	4,6250	,50000	14	5,0000	,00000
	Ouderen	22	4,7727	,42893	11	4,7273	,46710	11	4,8182	,40452
	Totaal	82	4,7317	,49811	39	4,7179	,45588	43	4,7442	,53865
Vraag10	Jongeren	30	4,8667	,43417	12	4,8333	,57735	18	4,8889	,32338
	Middelbaren	30	4,8000	,40684	16	4,6250	,50000	14	5,0000	,00000
	Ouderen	22	4,7727	,42893	11	4,7273	,46710	11	4,8182	,40452
	Totaal	82	4,8171	,41952	39	4,7179	,51035	43	4,9070	,29390
Vraag11	Jongeren	30	1,9333	1,17248	12	1,5833	,90034	18	2,1667	1,29479
	Middelbaren	30	2,6000	1,19193	16	2,1875	1,10868	14	3,0714	1,14114
	Ouderen	22	3,1364	,99021	11	2,9091	,70065	11	3,3636	1,20605
	Totaal	82	2,5000	1,21969	39	2,2051	1,05580	43	2,7674	1,30634
Vraag12	Jongeren	30	2,6000	1,06997	12	2,5000	1,16775	18	2,6667	1,02899
	Middelbaren	30	3,2000	1,03057	16	2,9375	,77190	14	3,5000	1,22474
	Ouderen	22	3,4091	,90812	11	3,2727	,78625	11	3,5455	1,03573

	Totaal	82	3,0366	1,05929	39	2,8974	,94018	43	3,1628	1,15326
Vraag13	Jongeren	30	3,0667	1,14269	12	3,0000	1,27920	18	3,1111	1,07861
	Middelbaren	30	3,3333	1,18419	16	2,8750	1,08781	14	3,8571	1,09945
	Ouderen	22	4,0000	,97590	11	3,9091	1,04447	11	4,0909	,94388
	Totaal	82	3,4146	1,16483	39	3,2051	1,19603	43	3,6047	1,11568
Vraag14	Jongeren	30	2,4000	1,19193	12	1,9167	1,08362	18	2,7222	1,17851
	Middelbaren	30	2,9333	1,28475	16	2,6875	1,19548	14	3,2143	1,36880
	Ouderen	22	3,3182	1,17053	11	3,0909	1,37510	11	3,5455	,93420
	Totaal	82	2,8415	1,26168	39	2,5641	1,27310	43	3,0930	1,21133
Vraag15	Jongeren	30	2,9667	1,15917	12	2,7500	1,05529	18	3,1111	1,23140
	Middelbaren	30	3,6667	,92227	16	3,6250	,95743	14	3,7143	,91387
	Ouderen	22	3,8182	1,18065	11	3,7273	1,19087	11	3,9091	1,22103
	Totaal	82	3,4512	1,13478	39	3,3846	1,11486	43	3,5116	1,16235
Vraag16	Jongeren	30	3,5667	1,04000	12	3,4167	,90034	18	3,6667	1,13759
	Middelbaren	30	4,0667	,86834	16	3,6250	,88506	14	4,5714	,51355
	Ouderen	22	4,0000	,97590	11	3,8182	,98165	11	4,1818	,98165
	Totaal	82	3,8659	,97831	39	3,6154	,90657	43	4,0930	,99556
Vraag17	Jongeren	30	2,6667	1,32179	12	2,5000	1,31426	18	2,7778	1,35280
	Middelbaren	30	3,8667	1,33218	16	3,2500	1,18322	14	4,5714	1,15787
	Ouderen	22	3,7273	1,38639	11	3,7273	1,27208	11	3,7273	1,55505
	Totaal	82	3,3902	1,43807	39	3,1538	1,30864	43	3,6047	1,52970
Vraag18	Jongeren	30	3,7000	1,17884	12	3,4167	1,24011	18	3,8889	1,13183
	Middelbaren	30	4,1667	1,17688	16	3,5625	1,26326	14	4,8571	,53452
	Ouderen	22	4,5909	,79637	11	4,4545	1,03573	11	4,7273	,46710
	Totaal	82	4,1098	1,13318	39	3,7692	1,24523	43	4,4186	,93178
Vraag19	Jongeren	30	4,1667	,74664	12	4,2500	,45227	18	4,1111	,90025
	Middelbaren	30	3,7333	,94443	16	3,8125	,65511	14	3,6429	1,21574
	Ouderen	22	3,0909	1,19160	11	3,4545	1,12815	11	2,7273	1,19087
	Totaal	82	3,7195	1,03368	39	3,8462	,81235	43	3,6047	1,19800
Vraag20	Jongeren	30	3,6333	,99943	12	3,6667	,65134	18	3,6111	1,19503
	Middelbaren	30	3,3333	,75810	16	3,1250	,71880	14	3,5714	,75593
	Ouderen	22	3,8182	,85280	11	3,5455	,82020	11	4,0909	,83121
	Totaal	82	3,5732	,88931	39	3,4103	,75107	43	3,7209	,98381
Vraag21	Jongeren	30	4,7333	,52083	12	4,8333	,38925	18	4,6667	,59409
	Middelbaren	30	4,7000	,46609	16	4,5000	,51640	14	4,9286	,26726
	Ouderen	22	4,8182	,39477	11	4,6364	,50452	11	5,0000	,00000
	Totaal	82	4,7439	,46643	39	4,6410	,48597	43	4,8372	,43261
Vraag22	Jongeren	30	4,4333	,72793	12	4,3333	,88763	18	4,5000	,61835
	Middelbaren	30	4,0333	1,09807	16	3,6250	1,31022	14	4,5000	,51887
	Ouderen	22	4,0455	1,13294	11	4,0909	1,04447	11	4,0000	1,26491
	Totaal	82	4,1829	,99540	39	3,9744	1,13525	43	4,3721	,81717
Vraag23	Jongeren	30	4,2000	,71438	12	4,5000	,67420	18	4,0000	,68599
	Middelbaren	30	4,6000	,49827	16	4,5625	,51235	14	4,6429	,49725
	Ouderen	22	4,1364	,83355	11	4,0000	,89443	11	4,2727	,78625
	Totaal	82	4,3293	,70369	39	4,3846	,71139	43	4,2791	,70121
Vraag24	Jongeren	30	3,4333	,85836	12	3,3333	,77850	18	3,5000	,92355
	Middelbaren	30	3,4333	,93526	16	3,5000	,73030	14	3,3571	1,15073
	Ouderen	22	3,2727	1,12045	11	3,4545	,52223	11	3,0909	1,51357
	Totaal	82	3,3902	,95266	39	3,4359	,68036	43	3,3488	1,15230
Vraag25	Jongeren	30	4,6333	,55605	12	4,6667	,49237	18	4,6111	,60768
	Middelbaren	30	4,2667	,73968	16	4,1250	,88506	14	4,4286	,51355

	Ouderen	22	4,4545	,67098	11	4,2727	,64667	11	4,6364	,67420
	Totaal	82	4,4512	,66948	39	4,3333	,73747	43	4,5581	,58969
Vraag26	Jongeren	30	4,6333	,55605	12	4,6667	,49237	18	4,6111	,60768
	Middelbaren	30	4,9000	,30513	16	4,8750	,34157	14	4,9286	,26726
	Ouderen	22	4,7273	,55048	11	4,5455	,68755	11	4,9091	,30151
	Totaal	82	4,7561	,48587	39	4,7179	,51035	43	4,7907	,46589
Vraag27	Jongeren	30	3,5000	1,22474	12	3,5000	1,00000	18	3,5000	1,38267
	Middelbaren	30	3,9333	,69149	16	3,8750	,71880	14	4,0000	,67937
	Ouderen	22	3,7727	1,26986	11	3,8182	1,47093	11	3,7273	1,10371
	Totaal	82	3,7317	1,07782	39	3,7436	1,04423	43	3,7209	1,11964
Vraag28	Jongeren	30	2,9000	1,29588	12	2,9167	1,31137	18	2,8889	1,32349
	Middelbaren	30	2,8667	1,16658	16	2,9375	1,23659	14	2,7857	1,12171
	Ouderen	21	2,7143	1,27055	11	2,5455	1,43970	10	2,9000	1,10050
	Totaal	81	2,8395	1,22940	39	2,8205	1,29517	42	2,8571	1,18056
Vraag29	Jongeren	30	3,2333	1,16511	12	3,0833	1,31137	18	3,3333	1,08465
	Middelbaren	30	3,1000	1,34805	16	3,1250	1,40831	14	3,0714	1,32806
	Ouderen	21	4,0476	,86465	10	3,8000	,91894	11	4,2727	,78625
	Totaal	81	3,3951	1,22146	38	3,2895	1,27147	43	3,4884	1,18265
Vraag30	Jongeren	30	3,7667	1,30472	12	4,0833	1,24011	18	3,5556	1,33823
	Middelbaren	30	4,3333	,88409	16	4,2500	1,06458	14	4,4286	,64621
	Ouderen	22	4,5909	,66613	11	4,7273	,46710	11	4,4545	,82020
	Totaal	82	4,1951	1,05922	39	4,3333	1,00873	43	4,0698	1,09968
Vraag31	Jongeren	30	2,5333	1,47936	12	1,5833	,51493	18	3,1667	1,58114
	Middelbaren	30	2,7333	1,48401	16	2,3125	1,25000	14	3,2143	1,62569
	Ouderen	22	3,7727	1,34277	11	3,8182	1,40130	11	3,7273	1,34840
	Totaal	82	2,9390	1,51818	39	2,5128	1,41183	43	3,3256	1,52317
Vraag32	Jongeren	30	1,7667	1,04000	12	1,6667	,98473	18	1,8333	1,09813
	Middelbaren	30	1,6333	1,09807	16	1,7500	1,06458	14	1,5000	1,16024
	Ouderen	21	1,4762	,92839	11	1,2727	,64667	10	1,7000	1,15950
	Totaal	81	1,6420	1,02845	39	1,5897	,93803	42	1,6905	1,11504
Vraag33	Jongeren	30	1,3000	,83666	12	1,0833	,28868	18	1,4444	1,04162
	Middelbaren	30	1,4333	1,10433	16	1,3750	1,08781	14	1,5000	1,16024
	Ouderen	22	1,4091	,95912	11	1,4545	,68755	11	1,3636	1,20605
	Totaal	82	1,3780	,96405	39	1,3077	,79980	43	1,4419	1,09767
Vraag34	Jongeren	30	3,8000	1,27035	12	3,6667	1,30268	18	3,8889	1,27827
	Middelbaren	30	4,3667	1,03335	16	4,5000	,89443	14	4,2143	1,18831
	Ouderen	22	4,2273	1,15189	11	3,9091	1,30035	11	4,5455	,93420
	Totaal	82	4,1220	1,16947	39	4,0769	1,17842	43	4,1628	1,17372
Vraag35	Jongeren	30	2,0667	,98027	12	2,1667	1,11464	18	2,0000	,90749
	Middelbaren	30	2,5333	1,16658	16	2,3125	1,13835	14	2,7857	1,18831
	Ouderen	21	3,8571	1,23635	11	4,0000	1,09545	10	3,7000	1,41814
	Totaal	81	2,7037	1,31762	39	2,7436	1,35176	42	2,6667	1,30041
Vraag36	Jongeren	30	4,6667	,80230	12	4,8333	,38925	18	4,5556	,98352
	Middelbaren	30	4,7000	,95231	16	4,8125	,75000	14	4,5714	1,15787
	Ouderen	22	4,2727	1,20245	11	4,0000	1,34164	11	4,5455	1,03573
	Totaal	82	4,5732	,98169	39	4,5897	,93803	43	4,5581	1,03054
Vraag37	Jongeren	30	3,3667	1,47352	12	3,2500	1,54479	18	3,4444	1,46417
	Middelbaren	30	3,6667	1,21296	16	3,3125	1,35247	14	4,0714	,91687
	Ouderen	22	3,6364	1,32900	11	2,9091	1,04447	11	4,3636	1,20605
	Totaal	82	3,5488	1,33474	39	3,1795	1,31533	43	3,8837	1,27633
Vraag38	Jongeren	30	3,0667	1,25762	12	3,2500	1,42223	18	2,9444	1,16175

	Middelbaren	30	3,2667	1,33735	16	3,1875	1,37689	14	3,3571	1,33631
	Ouderen	22	4,2727	,82703	11	4,0000	,89443	11	4,5455	,68755
	Totaal	82	3,4634	1,27846	39	3,4359	1,29361	43	3,4884	1,27936
Vraag39	Jongeren	30	3,6333	1,40156	12	3,8333	1,26730	18	3,5000	1,50489
	Middelbaren	30	4,1000	1,21343	16	4,1875	1,04682	14	4,0000	1,41421
	Ouderen	22	4,2273	1,19251	11	3,9091	1,44600	11	4,5455	,82020
	Totaal	82	3,9634	1,29047	39	4,0000	1,21395	43	3,9302	1,36966
Vraag40	Jongeren	30	2,9667	1,49674	12	2,7500	1,42223	18	3,1111	1,56765
	Middelbaren	30	3,7000	1,41787	16	3,4375	1,31498	14	4,0000	1,51911
	Ouderen	22	4,4091	1,00755	11	4,0909	1,30035	11	4,7273	,46710
	Totaal	82	3,6220	1,45416	39	3,4103	1,40896	43	3,8140	1,48414
Vraag41	Jongeren	30	4,1000	1,12495	12	4,3333	1,15470	18	3,9444	1,10997
	Middelbaren	30	3,9333	1,33735	16	4,3750	1,14746	14	3,4286	1,39859
	Ouderen	19	2,0526	1,12909	11	2,3636	1,28629	8	1,6250	,74402
	Totaal	79	3,5443	1,46583	39	3,7949	1,47219	40	3,3000	1,43581
Vraag42	Jongeren	30	4,7333	,52083	12	4,7500	,45227	18	4,7222	,57451
	Middelbaren	30	4,2667	1,17248	16	4,3750	1,14746	14	4,1429	1,23146
	Ouderen	20	2,9500	1,82021	10	3,0000	1,88562	10	2,9000	1,85293
	Totaal	80	4,1125	1,37789	38	4,1316	1,39828	42	4,0952	1,37592
Vraag43	Jongeren	30	4,2000	1,06350	12	4,3333	1,15470	18	4,1111	1,02262
	Middelbaren	30	4,4000	1,13259	16	4,6250	1,02470	14	4,1429	1,23146
	Ouderen	21	2,5714	1,66046	11	2,8182	1,83402	10	2,3000	1,49443
	Totaal	81	3,8519	1,46723	39	4,0256	1,51288	42	3,6905	1,42261
Vraag44	Jongeren	30	4,4333	1,07265	12	4,8333	,38925	18	4,1667	1,29479
	Middelbaren	29	4,2069	1,11417	15	4,6667	,48795	14	3,7143	1,38278
	Ouderen	19	3,0526	1,64903	10	3,5000	1,58114	9	2,5556	1,66667
	Totaal	78	4,0128	1,35315	37	4,4054	1,03975	41	3,6585	1,51013
Vraag45	Jongeren	30	2,0333	1,44993	12	2,5000	1,62369	18	1,7222	1,27443
	Middelbaren	30	2,2333	1,38174	16	2,5000	1,41421	14	1,9286	1,32806
	Ouderen	22	1,8636	1,08213	11	2,1818	1,25045	11	1,5455	,82020
	Totaal	82	2,0610	1,32728	39	2,4103	1,40896	43	1,7442	1,17702
Vraag46	Jongeren	30	2,2667	1,43679	12	2,3333	1,49747	18	2,2222	1,43714
	Middelbaren	30	2,2000	1,24291	16	2,5000	1,15470	14	1,8571	1,29241
	Ouderen	22	2,1364	1,16682	11	2,4545	1,29334	11	1,8182	,98165
	Totaal	82	2,2073	1,28368	39	2,4359	1,27310	43	2,0000	1,27242
Vraag47	Jongeren	30	1,7000	1,31700	12	2,0833	1,50504	18	1,4444	1,14903
	Middelbaren	30	1,3333	,84418	16	1,3125	,60208	14	1,3571	1,08182
	Ouderen	22	1,7727	1,10978	11	2,0000	1,26491	11	1,5455	,93420
	Totaal	82	1,5854	1,11057	39	1,7436	1,16343	43	1,4419	1,05339
Vraag48	Jongeren	30	1,9000	1,39827	12	1,8333	1,26730	18	1,9444	1,51356
	Middelbaren	30	1,9000	1,18467	16	2,0625	,92871	14	1,7143	1,43734
	Ouderen	22	2,4545	1,50324	11	2,6364	1,36182	11	2,2727	1,67874
	Totaal	82	2,0488	1,35994	39	2,1538	1,18185	43	1,9535	1,51113